

NAČ 2001:22 oanehis oassi

Geavaheaddjis boargárin

Doaimmashehtejeaddji eastagiid geahpideami ulbmilat

Innhold

Ovdasátni	5	14 Kultuvra – ja astoáiggefálaldagat	19
1 Fápmudus, čoahkádus ja lávdegotti bargu	7	15 Dearvvašvuođa- ja sosiálbálvalus	19
3 Olmmošárvu, solidariteahta ja servodat buohkaide	8	16 Doaibmahehttejuvvon sápmelaččat ja sisafárrejeaddjit	21
4 Duogáš ja ovdánahtindovdomearkkat	9	17 Persovnnalaš integritehta, bearašeallin ja seksuálalaš eallin	21
5 Riikkaidgaskkasaš geatnegasvuođat	10	18 Dutkan	22
6 Demokráhtalaš vuoigatvuođat	10	19 Vásáhusat strategiijaiguin mat leat adnon Norggas	23
7 Ekonomálaš eallindilit	13	20 Bajilgovva strategiijain mat leat adnon eará riikkain	24
8 Oláheapmi	12	21 Strategiiat ja gaskaoamit	26
9 Fievrrideapmi	14	22 Ekonomálaš čielggadeamit ja váikkuhusat	29
10 Diehtujuohkin ja gulahallanteknologiija	15		
11 Ásanviessu	16		
12 oahppu	16		
13 Bargu	18		

Ovdasátni

«Fra bruker til borger» (geavaheaddjis boargarin) oanehis oassi lea geahččaleapmi fáluhit buori oahpisteami čielggadeapmái mas leat 330 siiddu. Čielggadeamis lánvegoddi bures govvida doaibmahehttejuvvon olbmuid dilálašvuođaid buot servodatsurggiin. Lánvegoddi maiddái dárkilit gieđahallá norgga lágaid ja riikkaidgaskasaš geatnegasvuođaid. Čilgehusat eai guoskahuvvo dán oanehis čállošis. Oanehis oasis lánvegoddi

deattuha árvoštallamiid ja evttohusaid. Son guhte hálida vuđđoleabbot dieđuid ferte lohkat NAČ-girji.

Vai šaddá álkit sidjiide geat maiddái háliidit lohkat «Fra bruker til borger» (olles girji), lea kapihttaliin seamma namma ja nummar. Dát lea dagahan ahte oanehis čállošis ii leat NAČ kapihttal 2, mii lea čoaikkáigeassu.

1 Fápmudus, čoahkádus ja lávdegotti bargu

Lávdegotti bargofápmudus lea hui viiddis ja sisttisdoallá govdadit beali čuolmmain. Lávdegoddi galgá earret eará árvvoštallat iešguðetlágan áigumušaid ja doaimmaid main lea ulbmil oláhit olles oassálastima ja dásseárvvu. Lávdegoddi galgá čilget ásahtuslaš ja struktuvr-

ralaš rámmaid maid doaibmahehttejuvvon olbmot vásihit iešguðetge guovlluin ja iešguðetge muttuin eallimis. Lávdegoddi galgá árvvoštallat leatgo doaibmahehttejuvvon olbmuid vuoigatvuoðat bures vuhtiiváldon, ja leago vuoigatvuoðaid deattuheapmi lágas doarvái buorre reaidun joksat mihtuid.

Lávdegottis leat leamašan čuovvovaš lahtut:

Sigurd Mannerák
Jođiheadji

Erling Brandsnes
Sidsel Grasli
Sissel Stenberg
Berit Vegheim

Malin Brattstrøm
Alice Kjellevoid
Ann-Marit Sæbønes

Gunnar Buvik
Håkon M. Pettersen
Jan Tøssebro
Vegard Ytterland

Grete Hjernstad
Anne Lieungh
Mariann Helen Olsen
May Schwartz

Lávdegoddi lea ipmirdan fápmudusa nu ahte galgá vuostažettiin geahčadit politihkkalaš mearrádusaid ja praktihkkalaš doaimmaid, heivehuvvon doaimmahehttejuvvon olbmuid ja makkár eastagat leat birrasis. Dáin gažaldagat mat gusket geahpiduvvon doaimmánávcca dálkkaslaš, psykologalaš ja pedagogalaš dálkkodeapmái unnán dás guoskkahuvvojit, eaige gažaldagat mat gusket eastadeapmái dehe suokkardallami- ja dálkkodancuggii.

Doaba doaimmashehttejuvvi

Doahpaga doaimmashehttejuvvi birra cealká lávdegoddi ahte dat lea nu mánggabeallásaš ahte dárbbáša mánga doahpaga: geahpiduvvon doaimmánávcca dehe doaimmagáržžideapmi mearkkaša ahte rumašlahttu váilu, dehe lea vaháguvvon, dehe leat váilevašvuođat rupmaša psykologalaš, fysiologalaš dehe biologalaš doaimmain.

Doaimmahehttejeaddji dilalašvuohta čilge váilivuođaid dehe vearrivuođaid mat leat ovttaskas olbmo eavtuin ja birrasa ja servodaga gáibádusain doaimmama ektui, surggiin mat leat dehálaččat iešheanalisa ja sosiálalaš dilalašvuođa ásaheamis ja bisuheamis. Go atná doaimmahehttejuvvon namahusa olbmuid birra, de čujuhuvvo ahte sin praktihkalaš eallin garrasit gáržžiduvvo váilivuođas ja vearrivuođas mat leat eahpiduvvon doaimmánávcca dihte ja servodaga/birrasa gáibádusain.

Doahpagat dásseárvu ja ollásit oassálastin

Politiikka doaimmahehttejuvvon olbmuid ektui lea lohpaláččat sáhka demokratiijas. Das lea sáhka servodateallima oassálastimis, ja ahte buohkat leat seamma árvosaččat. Dásseárvu govvida vuođđudeaddji ovttáárvosašvuođa norpma- muhto ovttáárvosašvuohta ii mearkkaš ahte buohkat leat seammalárganat, dehe galget meannuduvvot seammaládjje.

Formálalaš seammalárganvuohta ii leat doarvái dásseárvvu oláheamis, mihtun ferte leat duođalaš dásseárvvu. Lávdegoddi dulko dásseárvvu mihtu ahte lea seamma mátolašvuohta, mii mearkkaša ahte buohkain duođaid galget leat seamma vejolašvuođat eallimis ja oassálastimis. Olles oassálastin ferte mearkkašit vejolašvuođa iežas eavttuid vuođul searvat servodahkii mas lea sadji iešguđetlágan doaimmavugiide.

Váldohástalusat olles oassálastima ja dásseárvvu oláheamis leat čadnojuvvon servodathábmemei. Galget go dát mihtut vuhtiiváldojuvvo, de dat eaktuda sihke resursaid ja gelbbolašvuođa. Riekti oassálastit servodateallima lea vuođđudeaddji olmmošvuoigatvuohta. Dán dilis ii leat ekonomii ja nu dehálaš, vaikko ressursadilli sáhtta dagahit guhkit áiggi mihtuid oláhit.

Lágideapmi, oláheapmi ja ollislaš hábmen

Otná norgga servodat ii leat hápmejuvvon buohkaide, hábmema vuođđun lea buresdoaimmi servodatási atnon. Vaikkus go álbmoga girjávuohta ii leat atnon vuođđun, lea servodat mas oallu doaimmahehttejuvvon olbmot vásihit olmmošráhkaduvvon easttagiid. Dáid easttagiid sáhtta geahpidit earenoamáš láhččemiin. Dát mielddisbukta liigegoluid, main livččii sáhttan eretbeassat. Go lávdegoddi atná doahpagiid oláheapmi ja lágideapmi lea dáinna ipmárdusain ahte oláheapmi ja lágideapmi galgá leat dábálaš ja fátmastit buohkaid. Oláheapmi buohkaide lea servodatlaš vuoigatvuohta ja galgá prinsihpaláččat leat olámuttos váldočovdosiid bakte.

Universealla hábmen lea hábmen - ja plánestrategiija mii deattuha dásseárvvu dehálaš beallin servodaga fysalaš hábmemeis. Buktagat, vistit, olgobiras ja fierrut galget leat hápmejuvvon nu ahte čovdosat leat ávkkálaččat ja anihahti buohkaide. Čovdosat galget dagahit dásseárvvu buohkaide vuođđohábmemeis, iige galgá dárbbasit ásahtit liigečovdosiid.

3 Olmmošárvu, solidaritehta ja servodat buohkaide

Lávdegotti árvosaš vuođđu čilgejuvvo lávdegotti fápmudusas, mii ges válda vuođu ondná ulbmiliin politihkas doaimmahehttejuvvon olbmuid ektui. Ii dáidde leat mearkkašahti ideologalaš soahpatmeahtunvuohta ulbmiliid nalde, ja árvosaš hástalusat eai leat čadnon dárbbuide ideálaid ođasmahttit. Váldohástalus lea ahte ideálat soames háve leat dego rámpsonánit maid eai áibbas váldde duođas. Váldohástalus lea maid árvosaš bealli, mii lea čadnon dasa maid sáhtta gohčodit čielga ja bastevaš árvvut, dehe rabas ja čiegu árvvut.

Rabas árvvuiguin oaivildit árvvuid masa dorvvástit, ja mat gessojit ovdan ulbmilčuoggain dehe cealkamušain árvvuid birra. Iegus árvvut eai namuhuvvo, eaige leat unnit dehálaččat dasa maid geavatláččat bargá. Nugomat go ránnjagottis garrasit vuostalastet go doaimmahehttejuvvon olbmot fárrjeit ránnjagoddái, seammás go garrasit vuostalastet ahte sis leat heajos miellaguottut doaimmahehttejuvvon olbmuid. Baicca čuožžuhit ahte doaimmahehttejuvvon olbmot eai heive ránnjagoddái, omd. váilevaš biilaguođđinsajit dihte ja heivetmeahtun olgonastinguovlu jna.

Váttisvuođat rabas ja čiegu árvvuid ektui leat dat tetge čadnon dasa maid gohčodit eará dilalašvuođaid dajakeahttes vuoruheamit - dilalašvuođaide mas eai leat nu dihtomiellalaččat. Das sáhttet leat má1ga hámi: Okta hápmi sáhtta leat «buot maid ii obage jurddeš». Go čoahkinlatnja lea nu ahte juvlastuologeavaheadjit besset dohko, muhto eai sártnestulluide eai leat jurddašan ahte logaldalli sáhtta čohkkát juvlastuolus.

Ollu dákkár ovdamearkkat gávdnojit, ja oallugat dáidet dohkehit ahte leat vajálduhttan dehe unna meattáhusaš mii lea sivvan. Váttisvuohtan lea go meaddádat šaddet vierrun, go de ii šat leat meaddádat.

Dat ahte álelassi vajáldahtta vuhtiiváldit olmmošlaš erohusaid obbalaččat šaddá oassin min servodaga struktuvrras ja danin oassin servodaga árvovuogádagas. Lávdegoddi lea barggustis oaidnán dehálažžan dovddusindahkat árvovuogádaga dajakeahtes oasi.

Dieđuin das movt servodat lea hálldašan doaibmahehttejuvvon olbmuid gávdnat ollu ovdamearkkaid ja čilgehusaid mat duođaštit ahte olmmošárvu ii leat vuhtiiváldojuvvon. Doaibmahehttejuvvon olbmuid olmmošárvvu suodjaleapmi dárbbša earenoamáš fuomášumi, maiddai čiegus árvvuid ektui. Govadahkan lea duppalvuohta mii lei mihtilmas guoktelogát čuohtejagi álggus. Nuppi bealde ortnegat mat dađistaga ásahuvjedje ja mat šadde buresbirgenstáhta dovdomearkkat, ja nuppi bealde ges garra oassálastin eugenalaš ja árbehygienalaš jurddašeamis, man dábálemus doaimmat ledje interneren ja steriliseren. Riikkaidgaskkasaččat lei dát áigodat go ceggejedje stuora institušuvnnaid (ásahusaid) doaibmahehttejuvvon ja psyhkalaš buohcci olbmuid váste.

Dehalaš vuođđojurdda lea ahte olmmošárvvu ii sáhte mihtádallat. Soames oktavuodain sáhtta dattetge jearrat ahte iibat leat juste mihtádallan mii dáhpáhuva ea.ea. olbmuid doaibmanávcca vuođul. Guhkit áiggi lea juo leamašan dakkár jurdda ahte «downsyndrom» buohcci olbmuid eai sáhttan transplanteret ođđa monimuččaid. Ákkat ledje praktihkalaččat, muhto jáhkkmis lei diet obanassige amas jurdda. Maŋgil vuostašmonimušsirdima soames jagi áigi Riikabuohcciviesus lea čuohtepadeapmi dahkkon dávjjibut ja vásáhusat buorit.

Gažaldagas ahte galgágo dohkehit aborta eugenismma dihte lea ges nubbe ehtalaš hástalus. Dála abortaláhka dohkeha aborta gaskal 12.ja 18 vahku go lea ballu ahte mánná sáhtta oazžut várálaš dávdá. Dát fátmásta oallu dilálašvuođaid mat eai heive eallimii, muhto maiddái dili mas lea ballu ahte mánas sáhtta leat doaibmahehttejupmi. Go dál gávdnojit dálkkodan vejolašvuođat, de šaddá lagas čanastat gaskal ohkediagnostihka ja selektiivvalaš aborta.

Lea váttisin go ságastallan mii guoská ohkediagnostihkkii ja abortii maŋgil 12'at.vahku ii guoskkat ehtalaš bealli, muhto dušše deattuha eastadeaddji dearvvašvuođasuodjalusa. Dás ii leat vuođđu sivahallat váhnemit geat čađahit aborta danin go leat oassin sirrenprošeavttas, seammásgo iige leat vuođđu jáhkkit ahte doaktárat geat ovddidit ja atnet ohkediagnostihka eai bargga sihkarasttit ahte eanemus mánát riegáduvvojit dearvvašin. Muhto servodatdásis sáhtta váikkuhussan leat ahte abortalága vuođul ogis mas lea doaibmahehttejupmi ii leat seamma riekti go earáin.

Otná áiggis go teknihkkalaččat lea vejolaš doaimmahit dan mii ovdal sihke buriid ja baháid bealis lei jahkkitmeahttun, de lea dehálaš ahte leat lágat ja vierut mat eai geanohuhte ja goarit min oainnu ahte buot olbmot leat seammaárvosaččat eaige badjelgehččojuvvo. Lávdegoddi oaidná hui dehálažžan doalahit digaštallama áššin mat gusket dálkkaslaš teknologijii, dearvvašvuođabálvalusa vuoruhemiide, olmmošárvvui ja ovttáárvosašvuhtii.

Loahpadettiinlávdegoddi čujuha ahte integreren doahpagis leat muhtun váttisvuođat mat lea vuođđun dasago oallugat ákkastallet eret molsut doahpaga. Sáni integrerejuvvon lea ain anus – otná bajásšaddi mánáid birra. Sáni atno dego jurdilkeahhtá olbmuid birra geat gullet jovkui geaidda servodat ovdal lei ásahan earenoamáš ortnegiid dehe gos soapmásat oaivvildedje ahte sii dárbbasedje earenoamáš bálvalusaid. «Min klássas leat 25 oahppi, guovttis dain leaba integrerejuvvon», lea okta vuohki movt čilget ahte ii leat nu diehttelas ahte dát guovttis maid gullaba klássii. Oallugat háliidit danin molsut integreren sáni inkluderen sátnin, vai dakko bakte deattuhit ahte doaibmahehttejuvvon olbmot eai galgga sisačálhuvvot gosage – muhto ahte sii leat.

Doahpamolsumis lea maid eará bealli: Integreren sáni atno go galgá soapmása doalvvuhit gosanu, omd. dábálaš skuvlii, muhto nu ahte skuvllas eai rievdat maidege. Dat mii deattuhuvvo lea dan maid doalvvuha sisa, iige dohko gosa doalvvuhuvvo.

E1glánddas lea integreren sihke doaba ja prográmma movt rievdadit skuvlla dehe eará servodatásahusaid vai buorebut heivejit buot olbmuid. Inkluderen mearkkaša ollislašvuođa rievdadit nu ahte buohkaide lea sadji, ja ovddasta nie geahččanguovllu rievdadeami. Danin lea oktavuohka gaskal inkludendoahpaga ja ođđaáigasaš ipmárdusas doaimmashehttejumi ektui. Lea maid čanastat strategijii mii gullá dasa maid gohčodat oppalaš hábmen.

4 Duogáš ja ovdánahttindovdomearkkat.

Doaimmat doaibmahehttejuvvon olbmuid leat leamašan oassin čalgopolitihkas, muhto eai leat goassege leamašan guovddázis. Norgga sosialpolitihka ovdánaemis lea dahkkon nu ahte dađistaga eanet veahkedárbbaseaddji joavkkut veahkehuvvojit eret gefiidkássas ja šadde sierrafuolahusa ja sierrakágaid vuollái. Oppalaš doaimmat heivehuvvon olbmuid geain ledje doaimmaváttisvuođat eai vuoruhuvvon. «Lov om blinde og vanføre» (Láhka čalmmehemiid ja lámisolbmuid birra) 1936 rájes fátmástii dušše soames joavkkuid ja dábálaš lámisoadju ii boahán ovdalago 1960. Oallu lámisolbmuid lei gefiidkássa áidna veahkkevejolašvu-

ohta. Easka 1960 álggu rájes ásahuvvui oktasaš politihka doaibmahehttejuvvon olbmuid ektui. Dán áigodaga rájes rivde guottut norgga servodagas ja dalle hilgojuvvui segrerenjurdda, mii dassáži lei leamašan guovddáži.

Bargojuohku gaskal eaktodáhtolaš ja almmolaš veahkkedoaimmaid rievddai, ja dagahii doaibmahehttejuvvon olbmuid organisašuvnnaide áibbas eará rolla. Organisašuvrralaš ja sosiálalaš «integrerenprinsihpa» lei vuođđun go ovdánahte doaimmaid, ja ollu organisašuvrralaš veahkkeneavvut váldojedje atnui. Vuoigatvuođajurddašeapmi ja geavaheaddjiváikkuheapmi šadde dehálaš čoavddasánit.

Servodatlaš ovdáneamis lea mearkkašupmi strategiijaid ja veahkkedoaimmaid válljemis politihkas doaibmahehttejuvvon olbmuid ektui boahhtevaš jagiid. Danin leat maiddá guovddáš ovdánahtindovdomearkkat oanehaččat dás guoskkahuvvon: lávdadeapmi ja priváhtiseren, mat eai leat ođđasat, muhto dábit mat leat váikkuhan servodahkii soames áiggi. Das maŋŋil guoskkahuvvojit demográfalaš rievdamat, ekonomii ja globaliseren, diehtjuohkinservodaga šaddan ja oktagaslašvuođa deattuheapmi.

5 Riikkaidgaskkasaš geatnegasvuođat

Ii guđesge riikkaidgaskkasaš/eurohpalaš olmmošvuoigatvuođakonvenšuvnnain leat mearráđusat mat gusket doaibmahehttejuvvon olbmuid. Bargu oáčuhit sierra konvenšuvnna mii galggašii heaittihit doaibmahehttejuvvon olbmuid vealaheami ii leat lihkestuvvan. Mánáidkonvenšuvdna 1989 rájes lea áidna konvenšuvnnain mas dadjo ahte vealaheapmi doaibmahehttejumi dihte ii leat dohkalaš. Nuppi artihkkalis dadjo ahte ii oktage galgga vealahuvvot doaibmahehttejumi dihte, ja art. 23 guoskkaha psykalaš ja fysihkkalaš doaibmahehttejuvvon mánáid rievtti eallit ollislaš ja dohkalaš eallima.

21.05.99 olmmošvuoigatvuođaláhki leat ovttaštán golbma dehálaš olmmošvuoigatvuođa-konvenšuvnnaid. Dát golbma leat eurohpalaš olmmošvuoigatvuođakonvenšuvdna oktan protokollaiguin, riikkaidgaskkasaš konvenšuvdna ekonomálaš, sosiálalaš ja kultuvrralaš vuoigatvuođain ja riikkaidgaskkasaš konvenšuvdna siviila ja politihkkalaš vuoigatvuođain. Dát doibmet seamma dásis go Norgga lágat. Dál leat maid bargagohtán ovttaštáhtit eará konvenšuvnnaid norgga lágaide, ea.ea Mánáidkonvenšuvnna.

Oassin barggus ovddidit olmmošvuoigatvuođaid lea ráđdehus ovdanbidjan olmmošvuoigatvuođaid doaibmaplána, St.dieđahus nr. 21 (1999-2001) Olmmošárvu guovddáži. Doaibmahehttejuvvon olbmuid dilálašvuođat leat guoskkahuvvon doaibmaplána kap. 4.6.7.

Fáttát mat guoskkahuvvojit leat bakkolašvuođa atnu doaibmahehttejuvvon olbmuid ektui, barggahus ja eallindilli, ja seksuálalaš veahkaválddalašvuohta doaibmahehttejuvvon mánáid vuostá.

ON standárdnjuolggadusat mat dáhkidit seamma vejolašvuođaid olbmuid geain lea doaibmahehttejuvvi, dohkehuvvojedje ON váldochoahkkimis jagis 1993. Njuolggadusat eai čana juridihkkalaččat, muhto leat hábmejuvvon rávvagin miellahttoriikkaide. Baicca dat leat garra morálalaš ja politihkkalaš geatnegasvuohtan stáhtaide. Njuolggadusat leat hábmejuvvon ON Doaibmahehttejumi logijagi vásáhusaid vuođul. Olmmošvuoigatvuođakonvenšuvnnat dahket politihkkalaš ja morálalaš vuođu njuolggadusaide. Ulbmil lea sihkarastit ahte doaibmahehttejuvvon olbmuid leat seamma vuoigatvuođat ja geatnegasvuođat go earáin servodagas. Njuolggadusaid čuovvleapmi riikkaidgaskkasaš dásis dahkko earenoamáš dárkkisteaddji bakte gii bearráigeahččá movt njuolggadusat čuvvojuvvojit. Ossodaga ovddasvástádusprinsihpa vuođul lea juohke Norgga departemeanttas ovddasvástádus bearráigeahččat ahte njuolggadusat iežaset fágasuorggus čuvvojuvvojit. Lávdegoddi deattuha ahte standárdnjuolggadusat dušše mearridit vuolleráji. Njuolggadusat leat mearriduvvon ja gustojit riikkaid main leat iešguđetlágán eavttut ja návccat. Mihttun lea ahte njuolggadusat ollásit galget čađahuvvot Norggas, muhto ahte muhtun surggiin lea dárbu mannat guhkeli gonjuolggadusat ávžžuhit. Norga, mii ressursaid dáfus lea buoremusaid gaskkas, berre leat ovdavázzinriika politihkas doaibmahehttejuvvon olbmuid ektui. Muhtun surggiin lea jahkkimis dilli buorebut go dat maid standárdnjuolggadusat ávžžuhit. Olmmošvuoigatvuođa kommišuvdna Genèvas lea ožžon válddi guorahallat vugiid movt nannet ja bearráigeahččat doaibmahehttejuvvon olbmuid olmmošvuoigatvuođa dili. Dán barggus lea doaibmahehttejuvvon olbmuid konvenšuvdnaárvalus guovddáži. Guorahallan galgá gárvvistuvvot jagis 2002.

6 Demokráhtalaš vuoigatvuođat

Demokratiija deháleamos dovdomearkan lea ahte buot rávisolbmuid lea seamma vejolašvuohta politihkkalaš váikkuheapmái. Vuollegis válgaoassálastin ja váttisvuohta oázžut olbmuid searvat politihkkalaš luohhtevašdoaimmaide lea dilálašvuohta mii vuođđuda fuolastuvvi dili. Váilevaš válgaoassálastin ja váilevaš politihkkalaš oassálastin čilgejuvvo mángga ládje: vuostaldeaupmin, berošmeahtunvuohta, politihkkalaš gaska dehe fámoheavvuohta. Dás gávnjojit maid eará ja čoahkadus čilgehusat mat eai huksejuvvo válljeiddjit bealálaš vásáhusaid nala. Diekkár čilgehus lea ahte oassálastineavttut eai leat seammaláganat buohkaide, go rápma-

eavttut eai doaimma seammaládje buot joavkkuide.

Mañimus áiggi leat maid ovddiduvvon moaitevaš cuiggodeamit demokratiijii minoritehtaperspektiivva vuođul. Váttisvuođat maid čearddalaš minoritehtat vásihit giella- ja kultureastagiid dihte leat leamašan guovddázis. Sámediggi ásašuvvui go sápmelaččat oaivvildedje ahte demokratiija ii doaibman nu go galgai. Unnán ságastallan lea leamašan daid eastagiid ektui maid doaibmahehttejuvvon olbmot vásihit doaimilis politihkkalaš oassálastimis, ja unnán maid deattuhuvvon maid birrasa váilevaš láhččen dagaha demokrahtalaš váttisvuođa. Doahpagat nugomat álbmotláhttu ja politihkkalaš vuoigatvuođat eai bálljo obage guoskkahuvvo politihkkalaš čállagiin mat hápmejit mihtuid ja njuolggadusaid politihkii doaibmahehttejuvvon olbmuid ektui.

Doaibmahehttejuvvon olbmuid oassálastin lea dábaláččat ipmirduvvon nu ahte lea sáhka fysalaš oláheamis. Muhto viiddiduvvon oláheami doahpagin maid čuožžileddje váttisvuođat mat guske diehtajuohkin- ja gulahallanservodaga oassálastimii.

Sátnefriddjavuohta

Sátnefriddjavuohta rehkenasttojuvvo vuođudeaddji vuoigatvuohtan demokrahtalaš stáhtas. Vuoigatvuohta galgá fátmástit friddjavuođa doalahit iežas oaviliid ja oazžut ja addit dieđuid almmá almmolaš eiseváldiid seaguheami haga.

Diehtajuohkinfriddjavuohta, mii mearkkaša friddjavuođa ohcat ja vuostáiváldit dieđuid lea dehalaš oassin sátnefriddjavuođas. Demokratiija vuođđun lea ahte olbmot ieža stivrejit ja mearridit iežaset oaviliid servodahkii guoskevaš áššiin, ja dovdet goappaš beali ákkaid almmolaš digaštallamis. Dát bealli demokratiijas lea seamma dehalaš go mearridanbealli.

Sáhtá lohkat ahte sátne- ja diehtajuohkinfriddjavuohta lea seamma dehalaš servodahkii go ovttaskas olbmuid.

Formálalaččat leat doaibmahehttejuvvon olmuin seamma rievttit go muđui álbmogis dieđuid háhkamis, searvat almmolaš ságastallamii ja váikkuhit politihkkalaš mearrádusaid. Duohtavuođas lea nu ahte eanet joavkkut vásihit easttagiid ja gáržžidemiid. Olbmot geat leat bealljeheamit, čalmmeheamit dehe lea lossagullu, garra oaidnin- dehe lohkanváttut ja olbmot geat iešguđetge sivaidd geažil eai sáhtte ovddidit oainnuset, vásihit váilevaš diehtajuohđu. Válga-oassálastin bealljeheamiid gaskkas lea vuollegeabbo go sin gaskkas geain eai leat gullánváttut, masa váilevaš diehtajuohkin sáhtá sivván.

Árbevirolaččat lea sátnefriddjavuohta vuosttažettin atnojuvvon suodjalussan stáhta ságastallan gáržžideami vuostá. Odne lea viiddiduvvon ipmárdus das makár ovddasvástádus stáhtas lea: Stáhta galgá doaibmi-

lit láhččet almmolaš ságastallama ja diehtajuohđu. Dás ii leat vuođđuduvvon dábaláš riekti gáibidit heivehuvvon dieđuid almmolaš eiseválddin. Nana politihkkalaš ja morálalaš čujuhusain daddjo baicca ahte diehtajuohkin eanemus lági mielde galgá láhčcejuvvot. Minoritehtaid eavttut ja vejolašvuođat searvat almmolaš ja basčuvgejeaddji ságastallamin sáhtá leat geahččaleapmin movt sátnefriddjavuođa eavttut doibmet servodagas. Vai olles oassálastima ja dáseárvvu galgá oláhit de lea áibbas dehalaš ahte dieđut gávdnojit.

Jienastanvuoigatvuohta ja oassálastin politihkkalaš bargus

ON olmmošvuoigatvuođa máilmmijulggaštus art.1, cealká ahte juohkehaččas lea riekti searvat riikka stivrejupmái, njuolga dehe friddja válljejuvvon áirasiid bakte. Riikkaidgaskkasaš siviila ja politihkkalaš vuoigatvuođa konvenšuvdna deattuha ahte buot ássiin, almmá erohusmeannudeami, galgá leat riekti searvat almmolaš doaimmaide, jienastit ja ieš válljejuvot friddja válggain. Soapmásat geain lea doaibmahehttejuvvo vásihit váttisvuođaid go galget jienastit.

Oallugat vásihit váttisvuođaid ea.ea. go válgalanjat ja jienastanhingalat eai leat olámuttos. Olbmot geat leat čalmmeheamit dehe geain leat oaidninváttut vásihit praktihkkalaš easttagiid go ieža eai nagot lohkat jienastanhingalat, ja go jienastanhingalat eai leat merkejuvvon čuokkisgielain ja stuorit čáhppes bustávain. Sihke Norgga čalmmeheamiidlihttu (Norges Blindeforbund) ja Stáhtalaš ráđđi doaibmahehttejuvvon olbmuid leat válgaláhkalávdegoddi ovddidan gažaldaga das movt buoridit vejolašvuođa jienastit. NAČ 2001:3 čielgadeamis »Velgere, valgordning, valgte» (válljeaddjit, válgaoortnet, válljejuvvon) čujuha válgaláhkalávdegoddi dasa ahte lea govttolaš ahte válgalatnja almmolaš báikkiin galgá leat olámuttos buohkaide, maiddá doaibmahehttejuvvon olbmuid, muhto ahte šaddá bienasta bitnii reguleren suohkaniid badjel jus dán gálgá lága bakte mearriduvvot. Válgaláhkalávdegoddi eaktuda ahte departemeanta, ovttasráđiid doaibmahehttejuvvon olbmuid organisašuvnnaiguin, geatnegahtá suohkaniid leat áicilat dán válljeaddji joavkku dárbbuide ja earenoamážit fuolahit dán joavkku. Lávdegoddi ii leat ovttaoavilis válgaláhkalávdegottin ahte eará bealit, nugomat suohkaniid bienasta bitnii reguleren, gálgá deattuhuvvot eanet go ahte sihkarastit doaibmahehttejuvvon olbmuid duohta válga oassálastinvejolašvuođa.

Muhtun doaibmahehttejuvvon olbmot maid vásihit easttagiid das ahte searvat politihkkalaš bargui. Váttisvuođat rievdadit doaibmahehttejumi ektui. Olbmuid geain lea lihkananeasta leat váttisvuođat ahte suohkanstivralanjat eai leat sidjiide heivehuvvon. Sidjiide geain leat oaidninváttut sáhttet leat váttisvuođat lohkat

čállosiid. Ige buot suohkanstivrra lanjaide ge leat bidjon telefiskkon (teleslynge), mii dagaha váttisin searvat sidjiide geain leat gullanválttut. Sis geain leat gullanválttut ja dárbašit dulkka, de mearráduš ahte go dušše ožžot ávkkástallat dulkka 70 diimmu jagis de dat gáržžida oassálastinvejolašvuođaid. Buohkat, jus váljejuvvojit, vásihit dávjá praktihkkalaš váttisvuođaid maid álggos šaddá čovdit ovdalگو sáhttet álgit politihkkalaš doibmi.

7 Ekonomálaš eallindilit

Čálgopolitihka váldomihttun lea láchččet oadjebasvuođa joavkkuide geat ellet váttis ja vártnuhis dilis. Buohkat galget oážžut govttolaš oasi servodaga ávnnaslaš riggodagain ja riggodagat galget juogaduvvot buorebut ja vuoiggaleabbo go odne.

Olbmot geain lea doaimmagáržžideapmi lea oktiibuot mealgat heajut eallindilli go muđui álbmoga gaskamearis. Juohke logát olbmos lei jagi 1995 guđasis heajut dehe mealgat heajut eallindilli. Olles álbmogis lei dušše 28% dákkár heajos dili.

Dušše 14% lei hui buori dehe oalle buorre eallindilli. Erohusat gaskal doaimmahehttejuvvon olbmuid ja earáid leat stuorit vuorraset gearddis go nuorabuin, muhto leat maid doaimmahehttejuvvon nuorat geain lea váttis eallindilli. Jagi 1995 ledje dállođoaluin mas ledje doaimmahehttejuvvon olbmot gaskamearalaš dienas sullii 15% unnit go dállođoaluin gos eai lean doaimmahehttejuvvon olbmot, ja gaskamearalaš dienasdási doaimmahehttejuvvon olbmui lea dušše golbma-njealljadasat go muđui álbmogis.

Ollu doaimmahehttejuvvon olbmui lea stuorit dárbaš dearvvašvuođa- ja fuolahusbálvalusaide, bártne-dikšunbálvalusaide ja dálkasiidda ja leat danin stuorit golut. Mánnosaš gaskamearalaš golut iešguđetlágán dálkasiidda lea mealgat stuorit vuostáiváldiide vuođđo- ja veahkkedoarjaga dihte go muđui álbmogis. Lassin dábalaš dearvvašvuođagoluide, de leat oallugin maiddái liigegolut doaimmahehttejuvvon dihte. Norggas eai gávdno makkárga dieđut dákkár liigegoluin, muhto ruođa guorahallan duođašta ahte bealis doaimmahehttejuvvon olbmui ledje čiegus golut badjel 10 000 ruvno ovdas jagis.

Maiddái Norggas lea geafivuolta váttisvuohtan soames doaimmahehttejuvvon joavkkuin. Olles 73%, dehe birrásiid 10 000 lámisoajuhuvvon olbmo fuolahit vuolil 18 jahkasaš mánáid, ja sis lea dienas mii lea vuolábealde vuolimus dienasráji. Lea maiddái nu ahte nissonolbmui lea heajut dili go dievdduin oadjoortnegiid oktavuođas. Erohusat gaskamearalaš ealahatdoarjagis gaskal nissoniid ja dievdduid leat stuorrát, ja rivdet heajut guvlui boahhtevaš jagiid liigeealahatvuogadaga ovdáneami dihte.

Váilevaš bargomárkanoassálastin lea stuorimus eastta dasa ahte lea bálkka mainna birge. Sulli bealli doaimmahehttejuvvon olbmui leat barggu haga geain oadju lea áidna dienasgáldu. Oadju lea mealgat unnit go bargobálkka. Gaskamearalaččat leat maid doaimmahehttejuvvon olbmui unnit bálkkát. Oallugat barget oasseáiggi, muhto maiddái erohusat fidnoválljemis ja oahpus sáhttet dagahit erohusaid. Oahppu lea dehálaš eaktun bargooassálastimii. Oahpus ja earenoamážit alitoahpus, lea mealgat stuorit mearkkašupmi doaimmahehttejuvvon olbmui go earáide dasa ahte ožžot go barggu. Dilálašvuohta nugomat ahki ja oahppu sáhtta čilget manne eai leat seamma ollu doaimmahehttejuvvon olbmot dábalaš dienasbarggus go earát, muhto maiddái bargomárkana ja oadjuvuogadaga iešvuođat, nugomat hilgondoaimmat leat dehálaš muituhansáid.

Nubbe eará eastta lea doaimmahehttejuvvon dihte lassigoluid váilevaš buhtadeapmi. Álbmotoadju gokčá oasi lassigoluin, muhto arvat iskkadeamit duođaštit ahte oallugat geat ožžot vuođđo- ja veahkkedoarjaga eai oáččo olláid buhtaduvvot iežasat lassigoluid.

Danin lea vuođđo dadjat ahte mihttu sihkarastit vuođđo- ja veahkkedoarjaga gaskal dietnasiid ja eallindili ja doaimmahehttejuvvon olbmuid duođalaš dili ii dávis.

8 Oláheapmi

Fysihkkalaš birra oláheapmi

Odná dilálašvuohta lea nu ahte olgobirrasa ja vistit oláheapmi ja geavatláshvuohta ii dagat doaimmashehttejuvvon olbmui oassálastima mii earáiguin lea seammaárvosaš. Ulbmilat mat ovdanbohtet politihkas leat buorit, muhto lávdegoddi ohccála dáhtu ja doaimmaid mihtuid oláheamis. Dasa eai leat bidjon áigemearit, ránggástanmearrádušat eaige ekonomálaš movttidoaimmat mat dagahivčče ahte bajitdási mihtut oláhuvvojit Norggas, nu movt ollu eará riikkat leat dahkan.

Vaikko manimus 20-25 jagis lea leamašan ovdáneapmi, de lea ain ollu mii lea dagakeahhtá. Leat stuora erohusat fáttás fáddii suohkanis suohkanii. Ii unnimusat leat erohusat das makkár doaimmahehttejuvvon ektui doaimmat heivehuvvojit. Eanemus doaimmat álghuvvojit olbmuid ektui geain leat lihkanválttut, muhto manimus jagiid leat váttisvuođat mat gusket sisbirasii ja nuoskkideapmái deattuhuvvon. Leat čađahuvvon mealgat unnit doaimmat heivehuvvon čalmmeheamiide, bealljehemiide ja olbmui geain leat kognitiivalaš váttisvuođat.

Dat mii dás orruleamen vuođđoipmárdus lea ahte vuolil bealli dárbašlaš doaimmain joksat vuođđoalahemi leat čađahuvvon. Dát guoská váttisvuođaide

mas čovddus lea dovddus, ja mas čovdosat leat namuhuvvon lánkaásahusain ja čujuhusčállosin- čovdosat ja doaimmat mat eai áibbas čielgasit leat namuhuvvon illá čađahuvvojit.

Lea earenoamážit lánkaásahusgáibádusain geavatašvuhtii doaibmahehttejuvvon olbmuid mat hilgojuvvojit. Dát guoská earenomážit bargovisttide ja álbmotvisttiide. Stuorimus váttisvuohtan orru leame go lea vejolaš dohkehít spiehkastemiid.

Vaikko lea nu ahte ii galgga álki dohkehít spiehkastemiid, de dat dávjá dohkehuvvojit. Hálddašanlága dieđihangeasku hárvve čuvvojuvvo, ja doaibmahehttejuvvon organisašuvnnat hárvve dehe eai goassege oázžo dákkár áššiid gulaskuddamii.

Maiddá eiseválddit deattuhit spiehkastanáššiid logu unnidit, ja johtočálus T 5/99, oláheapmi buohkaide lea veahkkeneavvu dán oktavuodas, muhto lea bere árrat čilget johtočállaga váikkuhusa.

Plána ja huksenlágas leat ránggástanmearrádušat, muhto eai gávdno čujuhusat ahte diet mearráduš goassege lea geavahuvvon. Eará riikkain ránggásteapmi (omd. sáhkku ja geavahusgielddus) lea doaibmilis reaidun joksat oláheami buot dásin.

Plána ja huksenláhka mearrida geavaheaddjioassálastima plána proseassas, muhto oassálastin gulahallandásis dušše deaivida 37% suohkanin. Huksenáššiin ii gávdno mearráduš mii dáhkida geavaheaddji oassálastima, mii lea dagahan ahte doaibmahehttejuvvon olbmuid organisašuvnnat plánevndásis oallu stuorit huksenprošeavttain mañimus jagiid oalát leat hilgojuvvon.

Oláheapmi buktagiidda árgabeaivválaš eallimis.

Buktagiid universella hápmen ja buvttadiehtjuohkin lea leamašan guovddážiš, muhto dattetge eai oro namahanveara bohtosat. Váilevaš buvttadieđuid lánččen dagaha ahte čalmmeheamit, bealljeheamit ja sii geain leat kognitiivválaš váttisvuođat hilgojuvvojit, seammásgo eastada iešheanalisvuođa. Earenoamážit čalmmehemiin leat stuora váttisvuođat. Olbmuid geain lea astma- ja allergiijavigit sáhtta váilevaš diehtjuohkin dagahit duođalaš váikkuhusaid.

Dieđuid gávdnamis

Dieđut mat odne juhkojuvvojit norgga mediaid bakte leat unnán hápmejuvvon nu ahte buohkaide lea ávkin. Sis geas leat gullanváttut, oaidninváttut ja lohkan- ja čállinváttut vásihit ahte sii duvdojuvvojit eret diehtjuohkinsuorggis. Bealljeheamit leat, nu movt Norgga Bealljehemiidlihttu oaidná, duvdojuvvon olggobeallai diehtjuohkinservodaga, mii dagaha ahte bealljeheamit dávjá ožžot unnit dieđuid servodat dilálašvuođain. Radio lea veadjetmeahttumis diehtjuohkingaskaop-

min. Fáktá ja digaštallanprográmmat TV's eai tekstejuvvo eage dulkojuvvo. Bealljehis olbmui lea heajos giellaipmárdus ja lohket unnit áviissaid go earát. Go nu unnán dieđuid juhkojuvvojit mearkagilli, de dat váikkuha ahte bealljehemiide lea váttis vuhtiiváldit iežaset politihkkalaš, siviila ja sosiálalaš vuoigatvuođaid.

Guovlu ii leat lánkanjuolggadusa bakte regulerejuvvon, ja leat váilevaš čujuhusat ja mearrádušat mat sihkarastet doaibmahehttejuvvon olbmuid seamma dieđuid go earáide. Dál leat bargamin vuogádagain man bakte TV-sáddagat tekstejuvvojit njuolga, nu ahte bealljeheamit sáhttet čuovvut servodatdigaštallamiid. Vuogádat leat juo anus USA's, Stuor-Británias ja Nederlánddas. USA's leat lága bakte geatnegahttan ahte buot TV-apparáhtain stuorit go 13 dumá, gálgá leat «closed caption» (čalmmus teaksta jus deaddila boalu), ja buot sisriikkalaš ođasprográmmain, beakkán TV-ráidduin, falástallanprográmmain ja máinnus-sáddagin eahkedit galgá leat teaksta maid sáhtta TV-suojus oaidnit. Stuorimus váttisvuohtan Norgii leat ahte mis vuos eai leat dárbbaslaš vuođonávccat nugo mat nášunála giellavuorká.

USA's lea maid nu ahte buot almmolaš TV-diehtjuohkinprográmmat, mat leat ruhtaduvvon stáhtalaš ruđaiguin, galget sáddejuvvo «closed caption» vuogádagain. Lávdegoddi váilla čujuheaddji álbmotlaš standárda dieđuid ovdanbuktimis, ja čujuha Dánmárkui gos juo lea ásahuvvot kvalitehtasihkarastinvuogádat mii bidjá gáibádusaid ja dárkkista stáhtalaš interneahtafierpmmi sidduid hámi. Lea ollu dagakeahtta ovdalgu áviissat, radio ja girjjálašvuohta lea hápmejuvvon nu ahte leat olámuttos ja geavatláččat buohkaide, vaikko Norggas leage leamašan ovdáneapmi mañimus jagiid, ovdáneapmi mii vuosttamužžan lea movttiduvvon Ráđđehusa doaibmahehttejuvvon doaibmaplána prošektaruđaiguin.

Teknihkkalaš veahkkeneavvut olámuddus

Veahkkeneavvuid oláheapmi lea suorgi mas Norga, vaikkovel leat váilivuođat, lea ollen guhkkeli go eará riikkat. Veahkkeneavvosuorgi lea mañimus guoktelot jagi bures lassánan, ja lea maid ožžon buori politihkkalaš beroštumi ja vuoruheami. Riekti veahkkeneavvuid lea dehálaš vuoigatvuohta, danin go veahkkeneavvuid oláheapmi lea dehálaš mearkkašupmi iešheanalisvuhtii ja oassálastimii. Universella hápmen ii goassege hilggo veahkkeneavvuid dárbbu, muhto sáhtta dárbbu geahpidit.

Vuosttažettin ferte norgalaš veahkkeneavvuid vuoigatvuođa- ja juogadanvuogádaga gohčodit buorren, muhto oallugat oaivvildit ahte fágalaš juohkin mañimus jagiid lea hedjonan hálldašemi deadduheami ektui. Vuogádat doaibmá iešguđetládje fylkkas fylkii ja leat ain stuora hástalusat das ahte buoridit kvali-

tehta bálvalusain mat fállujuvvojit.

Riekti veahkkeneavvuide lea mángga lánkaásahusain gáržžiduvvon go leat biddjon eavttut, nugomat doarjjasturrodaga rádjá (gullanapparáhta), diibmomearri jagis (dulka) ahki (veahkkeneavvut hárhjhallamii / movttideapmái) ja váikkuhusat ja váikkuhus lea ahte ii fállujuvvo seammaárvosas fáldat iešguđetge joavkkuide. Vaikkovel geavaheaddji oassálastin leage lánkanuolggadusa bakte nannejuvvon, de organisašuvnnat vásihit ahte sin oaivilat eai vuhtiváldojuvvo doarvái bures, ii indiviida- iige vuogádatdásis.

9 Fievrrideapmi

Fievrruid gávdnamis lea oassálastima eaktun ollu eará guovlluin, nugomat skuvlla, barggu, asttoáiggi ja kultuvrra. Mánja politihkkalaš čállosa 1990-loguin deattuhit ahte mihttun lea oktasašfievru buohkaide. Dattetge lea gaskka ovttaštahti fievrridanpolitihka mihtus ja odná duođalaš dilis. Praktihkkalaš doaimmat politihkkalaš mihtuid oláheamis eai leat leamašan doarvái buorit. Johtáleadddjin vásihit doaibmahehttejuvvon olbmot stuora easttagiid. Oallugat bággejuvvojit avkkástallat earenoamáš fievrruid go almmolaš fievrrut eai leat lánččejuvvon buohkaide.

Našunála fievrridanplána 2002-2011 geardduha mihtuid ahte galgá leat oktasašfievru buohkaide, muhto plánas eai evttohuvvo makkárga konkreetta doaimmat mihtuid joksamis. Oallu eará riikkat, nugomat Englánda, Ruotta ja USA sáhttet, čielga ja beaktilis veahkkeneavvo geavaheami dihte (lágat, ránggáštus, doaibmalobiid, áigemeari doaibmaplánat ja ekonomalaš doaimmat), duođastit ahte oktasašfievru oláheapmi lea buoret go Norggas ja mealgat buoret ovttaadoaibma mihtu ja duohtavuođa gaskkas. Johtolatdepartemeanta lea árvoštallan lágaid čađaheamis, muhto lea gávnnahan ahte gustovaš njuolggadusčállosin leat mearráduosat maid vuodul sáhtta gáibidit oláheami. Lánkaásahusain eai leat diekkár konkreetta gáibádusa. Busse ja dákse doaibmalobi juohkima oktavuođas eaige biddjo gáibádusat. Danin leage stuora gaska politihkkalaš mihtu ja duohtavuođa gaskkas.

Oláheapmi stašuvnnain ja stašuvnnaide

Iešguđetlágán doaimmat manimus jagiid leat váikkuhan buoret guvlu daša mii guoská oláheapmái stašuvnnain ja terminálain sihke luodda, ruovdemáđiijá, áibmo ja mearra fievrruide, earenoamážit doaibmahehttejuvvon olbmuide. Lea dattetge ain nu ahte eai buohkat vel sáhtta ávkástallat fáldadaga. Iešguđetge joavkkut vásihit iešguđetlágán váttisvuođaid. Olbmuin geain leat lihkanadváttut leat váttisvuođat go boares ruovdemáđiijá vovnnáid oláheapmi ii

leat nu buorre, ja ođđa ja stuorit stášuvnnain ges lea heajos čalmálaš geavaheaddjideđut (galben, čalahámit, čuoŋa ja váilevaš symbolageavaheapmi) mat dagahit váttisvuođaid olbmuide geain leat áiccanváttut. Bealljehis olbmuin ges leat váttisvuođat gullat dieđut mat juhkojuvvojit skájanasaid bakte go ii leat telefíškan (teleslynge), ja rievdadeapmi bálvaleaddji rasttidanbáikkis iešbirgejeadddji rasttidanbáikái lea hástalus buot joavkkuide. Plána ja huksenláhka oktán tekniikkalaš lánkaásahusain, bidjá gáibádusa daša ahte lánččet dili olbmuide geain leat áiccan- ja lihkanadváttut, ja gáibádusat leat nu ahte galggašivččii vuođđudit buori čovdosiid. Gáibádusat leat doaibmagáibádusain hápmejuvvon, eaige danin leat nu ahte eai sáhte rievdaduvvot. Dávjá gáibádusat eai čuvvojuvvo, eaige leat makkárga váikkuhusat huksejeadddjái. Ránggásteamit, mat leat leamašan beaktilat ameriikkalaš politihkas go almmolaš ruđaid leat juohkan, eai leat geavahuvvon Norggas. Danin vásihit ahte áloládjje ráhkaduvvojit easttagat doaibmahehttejuvvon olbmuide iešguđetge proševttain. Velá ođđa proševttat, nugomat váldogirdišillju ja ođđa Našunálteáhtera stášuvdna, huksejuvvojit nu ahte leat easttagat doaibmahehttejuvvon olbmuide.

Sisa- ja olggosbeassan

Lágat ja njuolggadusčállosat eai doarvái bures sihkaraste oláheami go fievrruide galgá sisa ja olggos. Ruovdemáđiijá lánkaásahusat gáibidit lánččema sidjiide geain leat áiccan- ja lihkanadváttut, muhto eai dátge gáibádusat leat áibbas čielgasat ja lea danin dárbu nanoset gáibádusaide. Eanas oktasašfievrrideapmái juolluduvvo stáhtadoarjja, muhto stáhta ii leat válljen sorjástit doarjaga daša ahte fáldat árijida mearriduvvon standárda. Fylkasuohkaniin lea vejolašvuohta bidjat oláhangáibádusa go juolludit doaibmalobi busse- ja fergafidnodagaide, muhto lándegotti dieđuin dát vejolašvuohta ii leat geavahuvvon.

Mátkkošteaddji mielde fievrrus

Mátkkošteaddjin oallugat maid vásihit gáržžidemit. Beaktilastin ja fuoladoaimmaid rievdan hilgu iešguđetge joavkkuid. Boradanvovdna gáibida johtaleami (mobilitet) almmá juvlastuolu haga, ja ollu tekniikkalaš čovdosat gáibidit buori áiccanávcca. Dát dagaha ahte olbmot geat ovdal ledje iešbirgejeadddjin, dál dárbbašit earáin veahki.

Earenoamášfievru

Geavaheaddjin galget doaibmahehttejuvvon olbmot eanemus lági mielde bálvaluvvot dábalas vuogádagaid lánččema bakte. Earenoamáš čovdosat galget leat las-

sin. Oallu olbmot leat geavahišgoahtán earenoamášfi-
evrruid dan dihte go oktasašfievrrut leat doaimmas-
hehtejeaddjin. Fylkasuohkanlaš fievroálfalus riev-
dada garrasit sihke sisdoalu ja viidodaga dáfus suoh-
kaniid ja fylkkaid gaskkas, ja leat stuora erohusat das
makkár joavkkuide juolluduvvo fievrofálaldat. Olbmot
geat dárbašit fievrofálaldaga eastaduvvojit oassálastit
váilevaš fálaldaga dihte. Oallu báikkín ii juolluduvvo fi-
evru oahppo- ja bargomárkkiide, mii ii heive mihtui
ahte doaimmahehtejuvvon olbmuid ii galgga áiddastit
váldimis oahppu ja barggu. Lea vuos beare árrat dadjat
makkár váikkuhus lea geahččalanortnegis mas ožžot
fievrru go váldet oahpu dehe barggu.

Doarjja biilaoastimii lea hui dehálaš riekti, ja oallu-
giidda eaktun jus galget sáhttit bargat, ja searvat árga-
beaivválaš doaimmaide. Ortnegiid gáržžideapmi
manjimus jagiid lea dagahan mealgat heajut fálaldaga
geavaheddjiide.

Uvssas-uvssa rádjái fáladahkii ii leat ráhkaduvvon
doaimmaplána, vaikko johtolatdepartemeanta dan jea-
rahii nu árrat go 1992. Maiddái doaimmahehtejuvvon
organisašuvnnat ja politihkkarat leat mángga geardde
jearahan dákkár plána. Eiseválddit leat ráhkadahttan
čujuheaddji njuolggadusaid, muhto dain ii leat mak-
kárge árvu go eai leat geatnegahtti njuolggadusat.

10 Diehtujuohkin ja gulahallan- teknologijja

Diehtujuohkin ja gulahallanteknologijja ii leat velá ovt-
taárvosaččat olámuttos buohkaide. Sivvan lea ea.ea. go
suorgi ii leat ovdánahttojuvvon rustegiid ja prográm-
maid dáfus ahte lea almmulaččat láchčējuvvon, vaikko
muhtun surggiin dainna bargojuvvo. Teknologijjas leat
vuostelasvuodát go dat rahpá ođđa vejolašvuodaid se-
ammásgo gidde eará. Oallu doaimmahehtejuvvon olb-
mot duvdovvojit eret dehálaš guovlluin, nugomat
oassálastin sosiála oktavuodain, politihkas, vejolaš-
vuodain váldit oahpu ja barggu.

Dat mii dán suorggi dovdomearkan lea ahte eai leat
ráhkaduvvon oallu geatnegahtti mihtomearit eaige
stáhtalaš eiseváldit ge leat bidjan makkárge
áigumušaid movt sihkarasttit dáseárvvu doaimma-
hehtejuvvon olbmuid. Ráđđehusas lea eNorga-plá-
nain mihtun ahte Norga galgá leat diehto- ja oahppo-
servodat mas buohkat oassálastet. Viidáset galgá Nor-
ga leat máilmmi njunnožis interneahtha fierpmádaga ja
giehtatelefuvnnaid geavaheamis. Doaimmahehtejuv-
von olbmuid ektui de leat unnán konkrehta árvalusa
maid bargat. Veahkkedoaimmaid geavaheamis nugo-
mat láchkaheivehemii ja oastinpolitihkkain de leat soa-
mes riikka joavdan guhkelii go Norga dáseárvvu vuh-
tiváldimis. Vásáhusat USA's čájehit ahte iešguđetlágán
reguleremat ja ránggástanvejolašvuodát, ea.ea ahte ii

beasa ávkkástallat almmolaš oastimiid, sáhkut ja va-
háhtuhtadasat, leat dagahan ahte suorgi ieš álgá deat-
tuhit diehtujuohkima ja movttidahttit ovdánahttindo-
aimmaid. Dat mii orruleamen boađus go Norga ii deat-
tut garraset stivren- ja veahkkeneavvuid dán suorggis,
de maiddái eará báikkolaš doaimmain lea garžžiduv-
von beaktu.

Diehtujuohkinservodat lea guovtteávjut miehkki

Teknologijja doaimma nu ahte lea sihke oassádalli ja
olggusteaddjin. Interneahtha dagaha vejolažžan gula-
hallat earáiguin teavstta, hupmáma dehe govaid bakte,
giehtatelefuvdna sáhtta atnot teakstatelefuvdnan ja
dihtormásiidnan. Muhto sii geas eai leat dát rustegat,
dehe eai máhte daid atnit, sii olggustuvvojit.

Bálvalusdoaimmaid automatiseren ođđaáigahaš teknogalaš vuogádahkii, dagaha váttisvuodaid oallugiidda.

Doaimmahehtejuvvon olbmot eai leat ovttalágánat ja
seamma čoavddus ii heive buohkaide. Dat mii muhtu-
miidda lea buorre ii dáidde earáide obage heivet. Olb-
muin geain leat oaidnin-, lihkanan- dehe kognitiivvalaš
váltut leat iešguđetlágán váttisvuodát avkkástallat grá-
falaš fálluidda dehe máksinautomáhtaid.

Gáržžideapmi lea gáibádusain maid eat ovddit

Diehtujuohkinteknologijja dagaha vejolašvuoda lágídit
hui fatnilis čovdosiid. Teknologijain sáhtta buorebut
go ovdal fáluhit dárkilis ja spesialiserejuvvon čovdosi-
id. Omd. gávdnojit dihtorprográmmat mat hupmet
televunnas, satelihtta ságastallančujuheaddji ja mikro-
processor bealleapparáhta mii buorida gulu. Lea maid
vejolaš heivehit ollu eará doaimmaid standárdačovdo-
siidda ja dihtorprográmmaide. Gáržžideapmi gal leat
iešalddis teknologijjas, muhto vuostazettin ekonomá-
laš ja politihkalaš vuoruhemiin. Gávpemárkan stivre
teknologijja ovdáneami, ja doaimmahehtejuvvon olb-
mot eai leat stuora geavahanjoavkun. Jus ii leat bajit-
stivrepumi, de doaimmahehtejuvvon olbmot duvdov-
juvvojit eret, danin go sii čujuhuvvojit earenoamáš čov-
dosiidda, mat lea divraseabbon oastit ja lea heajut kva-
litehta go standárdačovdosiin lea. Dat mii leat dehalea-
mos eastta dábálaš olaheapmái lea váilevaš láchkaregu-
leren, váilevaš njuolggadusat ovdáneapmái ja geavahe-
apmái, váilevaš standárda ja gáibádusa movt rustegat
ja prográmmat galget hápmejuvot ja váilevaš strategi-
ijat almmolaš oastimii ja heivehuvvon teknologijja ge-
avaheapmi.

11 Ásanviessu

Ássanpolitihka váldomihttu lea ahte buohkat galget háldet buori ássanviessu buori ássanbirrasis. Nu guhkas go vejolaš galget buohkat sáhttit atnit ávkki seamma čovdosiin. Váilevaš ollislaš jurddašeapmi ja vierut movt vuhtiiváldit iešguđetge dárbbuid mat leat viesuin doaibmahehttejuvvon olbmuid leat leamašan Norgga ássanpolitihkka dovdomearokat. Go leat plánen ja huksen ássanviessuid de leat váldan vuođu olbmui geain ii leat doaimmashehttejummi. Dat mii mañimus logi jagis lea deattuhuvvon lea ahte ássanpolitihkka galgá leat oassádallin, ja sidjiide geain leat veahkkedárbbut galgá fálojuvvot iežas viessu okta veahkkefálaldagaiguin ovdalگو institušuvnnasaji. Vaikkovel dát leat deattuhuvvon, de leat ain oallu doaibmahehttejuvvon olbmot geat leat sirrejuvvon institušuvdnalágán dilálašvuhtii.

Norgga lánka ii vuođđut oktagaslaš vuoigatvuođa heivehuvvon ásođahkii, vaikkovel sosialbálvaluslágas lea mihtun ahte buohkaide galgá addot vejolašvuohta iešheanaláčat ássat ja eallit. Doaibmahehttejuvvon olbmui geat ovdal ásse institušuvnnain lei riekti ásođahkii heahtihanlága bakte, muhto ruovttus ássi doaibmahehttejuvvon olbmot eai ožžon seamma vuoigatvuođaid, mii lea dagahan ahte oallugat ain vurdet oážžut iežaset ásođaga. Leat ain olbmot geain leat iešguđetlágán doaibmahehttejumid geat ássat boarrásiid ja buhcciidruvttuin, muhto orru leame nu ahte movttidandoarjja mii galggai movttidit olggosfárrema, lea doaibman nuorabuid fysalaš doaibmahehttejuvvon olbmuid ektui.

Ásođaga ja ássanguovllu oláheapmi

Leat oallu olbmot geat vásihit doaimmashehttejeaddji easttagiid ja váilevaš oláheapmi dagaha doaibmahehttejuvvon olbmuid unnit vejolašvuođaid ásođaga oláheamis. Plána ja huksenlágas eai leat lánkamearrádušat mat earenoamážit sihkarastet oláheami doaibmahehttejuvvon olbmuid. Lánka iige leat doarvái čielgas das ahte sáhtta gáibidit eallinagistandárda reguleren ja huksehanplánain. Váikkuhus lea ásođagat mas dušše unna oasáš lea nu ahte lea olámuttos buohkaide.

Lávdegoddi oavvilda ahte lánka ja njuolggadusčállosat dán suorggis leat beare heitogat ja maid ahte eai leat leamašan doarvái čielgasat das ahte dagahit ásođagaid eanet olámuttos. Viessobánkku ásođatdoarjain ja loatnalasahusain, mat lea ekonomálaš veahkkeneavvut joksat oláheami ja eallinagistandárda, eaige leat leamašan doarvái buorre beaktu. Leat gal ain politihkkalaš mihtun ahte ássanviessuid lohkku ja ásođatguovllut main lea eallinagistandárda galget lassánit ja ahte lea dehálaš gávdnat ođđa veahkkeneavvuid maid lea rievttet beaktu.

Gáržžideami ássanviessuid válljemis

Ollu doaibmahehttejuvvon olbmui leat gáržžiduvvon vejolašvuođat viesu ja ássanbáikki válljemis. Sivvan ii leat dušše váilevaš oláheapmi ja siskkáldas struktuvra, muhto maiddá ahte bálvalusfálaldat muhtun suohkanin lea heivehuvvon dihto ásođagaide. Válljenvejolašvuođat leat earenoamážiid gáržžiduvvon olbmui geat dárbbasit sihke lánččejuvvon ásođagaid ja bálvalusaid.

Fuolahusásođagat ovttaš bálvalusaiguin huksejuvvojedje álggos fálaldahkkan vuorrásiidda geat dárbbasjedje earenoamáš divššu, muhto maiddá doaibmahehttejuvvon olbmuid ja eará dikšodárbbasjeddit leat mañimus jagiid heivehuvvon dákkár fuolahusbirrasiid. Olbmui geaidda fálojuvvo fuolahusviessu, leat dávjá unnán vejolašvuohta ieš válljet ásođaga, ja bákkejuvvojit oktasašvuhtii earáiguin maid dávjá vásihit dego smávva-institušuvdnan. Orru leame nu ahte ássan ja bálvalusfálaldat hápmujuvvojit suohkanit gánhahttin ja beaktuvuođa dárbbuid vuođu, ovdalگو čovdosit mat buoremusat leat ávkin ovttagassi.

Ásođatpolitihkka rievda suohkanis suohkanii.

Vuostamužžan orru ásođatpolitihkka vuođđun leamen kategoriijajurddašeapmi. Doaibmahehttejuvvon olbmot dávjá árvvoštallojuvvojit oktan joavkun, mas leat seammalágán dárbbut, sávaldagat ja eavttut. Ásođat leat hárve integrerejuvvon dábaláš ásođagaiguin. Bálvalusat heivehuvvojit ásođahkii iige ovttaskas olmo dárbbuide.

Doaibmahehttejuvvon olbmui leat maid unnán vejolašvuođat fárrat eará suohkanii. Suohkanii gosa fárrat leat geatnegasvuohta vuostáiváldit ja lánččet veahkkefálaldaga, muhto ii leat geatnegahtton čuovvut veahkkefálaldaga maid oáčui dan suohkanis gos fárrii.

Ekonomiija

Doaibmahehttejuvvon olbmui leat dávjá unnit dietnasat go earáin, seammásgo leat stuora lassigolot doaimmashehttejummi dihte. Ekonomiija maid gáržžida ásođagaid ja čovdosiid válljemis.

12 oahppu

Mánáidgárdi

Mánáidgárdi lea institušuvdna mii buoremusat orru doaibmamin mánáid ektui das ahte fáluhit mánáide ve-

jolašvuođa oassálastit seammásgo lea oassádallin. Buori mánáidgárddit ásahtit oassádalli birra, ja mánáin lea stuora vuođđu čájehit fuola solidaritehta stoahkama bakte nu ahte heivehit njuolggadusaid ja stohkosiid nu ahte doaimmahehttejuvvon mánát maid sáhttet searvat. Ollu váhnemat šaddat váidagiid bakte bargat oáčuhit mánáidasaset dohkкалаš fálaldaga. Guorahallamat čájehit ahte leat duođalaš váilivuođat ollu mánáidgárddit fysalaš oláheamis, sisbiras ja olgobiras.

Earenoamášvuohta mánáidgárdesuorggis lea ahte buot surggiin gos leat doaimmashehttejeddji easttagat, leat maid veahkkeneavvut mat geavahuvvojit. Stuora váiddaáššit lohku mat leat duođastuvvon, duođašta ahte lágat doibmet, muhto ahte áddjás bargu oážžut dohkкалаš fálaldaga. Obbalaččat oavvilda lávdegoddi ahte rievttis strátégijaid leat geavahuvvon go mánáidgárdesuorggis leat geavahan láhkageatnegahtton ovdamuni, lága bakte mearriduvvon riekti earenoamášpedagogalaš veahkkái, ja čadni doarjagat doaimmahehttejuvvon mánáid dili láhččemii. Muhto leat beare oallu váidaga dan ektui ahte sáhtta leat duhtavaš, ja sáhtta jearrat ahte leago PP-bálvalus doarvái iešlágalaš suohkana ekonomijjas ja maiddái dan ektui ahte galgá doaimmat áššedovdi ásahehussan.

Vuođđoskuvla, joatkkaoahpahus ja rávisolbmuid oahpahus

Skuvlavuogádagas leat dađistaga čadahuvvon oalle stuora rievdadeamit oktagaslaš vuoigatvuođaid hárrái mánáide, nuoraide ja rávisolbmuide. Lassi earenoamášoahpahus vuoigatvuhtii, leat mañimus jagiid ođđa lágat mearriduvvon maid ulbmil lea buoridit kvalitehta ja riektesihkarvuođa. Dát guoská vuoigatvuhtii oážžut oahpu mearkagillii ja mearkagielas, ja riekti ohppui čuokkisčála. Dát gusto ođđa gáibádusaide áššedovdi čielggadeami sisdollui, ja mearrádusat movt suohkanat earenoamážit galget čilget manin áššedovdi čielggadeapmi ii čuvvojuvvo. Seammas leat maid mearrádusat mat gusket oktagaslaš oahppoplánaide ja ovttasbargui váhnemiiguin ja ohppiiguin earenoamášoahpahusas, lea oassin kvalitehta sihkarastin doaimmain. Das lea maid árvaluvvon ahte ohppiid bargobiras galgá láhkageatnegahttojuvvot. Oahpahussuorgi, gitta alit oahpu rádjái, lea okta daid surggiin go doaimmahehttejuvvon olbmuin leat oktagaslaš vuoigatvuođat. Daningo dát suorgi leat lága bakte regulerejuvvon nu movt lea, de dat dáidá leat váikkuhan buoret guvlui ovdáneami maid leat oaidnán gitta 1970-loga rájes. Seammás lea oassádalli skuvla mearrediđolaš mihttu ja lea ain ollu dagakeahhtá ovdal go skuvla joksá dien mihttu.

Oassádalli skuvla lea skuvla mii ii earut gaskal dábalaš ja earenoamáš oahpahusa. Vuođđoskuvlla ja joatkkaoahpahusa dovdomearkkat leat ahte oahppit beare dávjá sirdojuvvojit eret dábalaš klássas, go galget

hárjehallat juoga maid eai máhte. Skuvla lea beare unnán nagodan vuhtiiváldit earenoamáš beroštumiid oahpaheami oktavuodas, iige leat dahkkon doarvái joksat oassádalli skuvla mihttu. Dán suorggis ferte movtti-dahtti čadahit kordinerejuvvon ja mearrediđolaš ovdánahttinbarggu, bargu mas berre oassádallat guorahallamiid doaimmi buori vieruin, ja mearrediđolaš geahččalanprošeavttaid.

Juohke háve go mánáidgárddis geargá ja álgá vuođđoskuvlii ja dasto joatkkaskuvlii de ásahehuvvojit easttagat njoazes ja heajos ráhkkaneami dihte sihke skuvllaid ja suohkaniid /fylkasuohkaniid bealis. Dát guoská visttiid fysalaš láhččemii ja skuvlafálaldaga sisdoallui. Ohppiide dát mearkkaša kvalitatiivvalaš heajut skuvlaalgima go dat maid earát vásihit.

Sis geas leat oaidninváttut ja dyslektihkarat eai oáččo ollášuvvot sin vuoigatvuođa oahpponeavvuide seammaláđe go earát. Danin dáid joavkkuin ii leat duođalaš riekti oahpahussii go earáin. Das ii leat leamašan doarvái lága bakte mearridit vuoigatvuođa oahpponeavvuide, nu guhká go ránggástanvejolašvuođaid eai leat čadnon vuoigatvuhtii. Stuora váilivuođat fysalaš oláheamis čuohcá sidjiide geain leat áican- ja lihkanváttut. Ain huksejuvvot ođđa skuvllat gos doaimmahehttejuvvon olbmot eai sáhtte atnit buot fágalanjaid skuvllas. Oslo suohkana iežas kontorfidnodat almmustahtii ahte buot gávccii osloskuvlla maid dárkkisteddje mat ledje ođastuvvon dehe áibbas ođđasat jagis 1999, ledje rihkkon plána- ja huksenlága gáibádusaid ahte skuvllat ja lanjat galge olámuttos doaimmahehttejuvvon olbmuide.

Lea maid duođalaš doaimmahehttejeddji eastta ahte nu oallu skuvllain lea nu heajos sisbiras ahte oahppit geat bures doibmet ruovttubirasas, šaddet doaimmahehttejuvvon go skuvlii bohtet.

Seamma go dilálašvuođat ovdaskuvla agi mánáide, de oavvilda lávdegoddi ahte sii orrot fuomášan beare ollu váiddaáššit. Jahkkimis ferte njuolggadusčállosiid aiddostahttit ja álggahit ortnegiid mat eastadit suohkaniid dinemis ruđaid go hilgot dehe geahpidit áššedovdi neavvafálaldaga. Dás berre maid árvoštallat ahte leago PP-bálvalus doarvái iešlágalaš suohkankássas áššedovdi doaimma ektui.

Vuolggaskuvllas-bargui

Lea eastta ahte skuvla ii doarvái bures ráhkkanahte ohppiid bargoeallimii, ja iešalddis vuolggagii skuvllas bargui. Olles skuvlamanus váilu systemáhtalaš bargu mas bargu lea mihtun. Maiddái váilu čielggadeapmi das mii joatkkaskuvllaid sisdoallu galgá leat garrasit doaimmahehttejuvvon nuoraid ektui ja skuvllain váilu ain gelbbolašvuohta das makkár vejolašvuođat doaimmahehttejuvvon olbmuin lea bargoeallimis.

Rávisolbmuid ektui gal dilli lea rievdan buoret guvlui go riekti vuođđo- ja joatkkaskuvlii dál lea láhkamearrádus. Dás lea Norga guhkkelis ovddabealde eará riikkaid. Lea dattetge váttis oaidnit movt mihttu eallinagi oahppan buot rávisolbmuide galgá čađahuvvot go eai leat álggahuvvon doaimmat heivehuvvon olbmuide geat leat olggobealde bargomárkana. Lassi- ja joatkkaoahpahusođastusas orru leame dakkár hápmi mii lasiha erohusaid gaskal sin geat leat bargoeallimis ja sin geat leat olggobealde.

Alit oahpahus

Alit oahpahus ii leat čuvvon seamma positiivvalaš ovdáneami go oahpposuorgi muđui. Dán suorggis juohke ovttaskas olmmoš vásiha stuora easttagiid, muhto dát ii leat servodatekonomálaččat jierpmálaš ge. Oahpahus lea vuođđudeaddji eaktun dasa ahte doaibmahehttejuvvon olbmot sáhttet bargat. Doaimmaid maid Girko,- oahpahus- ja dutkandepartemeanta lea álggahan alit oahpahusas leat beare heitogat, ja oahppoásahusain váilu doarvái ipmárdus das mii galgá dahkkot vai fállujuvvo buorre fállaldat doaibmahehttejuvvon studeanttaide. Eai oahpahusfáladagat eaige lohkanlášvuođat leat doarvái buorit. Riikkat nugomat USA, UK ja Dánmárku leat atnán vuoigatvuođalaš beali vuođđun iežaset lágain mat dán suorgái gusket. Vásahusat Amerihkas, gos lágat guhkimusat leat doaibman, lea ahte láhkaheiveheapmi lea dagahan ahte oahpahusbáikkit deattuhit lámččema ja ahte doaibmahehttejuvvon studeanttaid lohku lea lassánan. Lea hoahppu ásahtit doaimmaid mat sihkarasttet ahte studeanttat geat mannu sivaiddat geažil atnet guhkit áiggi go doaimmasdearvvaš oahppit eai hilgojuvvo oahpahusain gán- nihahttima dihte.

Doaibmahehttejuvvon studeanttat atnet dávjá guhkit áiggi čađahit oahpu. Vuostamužžan dagaha doaibmi ortnet doaibmahehttejuvvon studeanttaide vejolašvuođa oazzut stuorit oahppoloanid go earát ja dakko bakte divrudahtta oahpu. Nuppín sániin de ii leat doaibmahehttejuvvon studeanttain seamma vejolašvuohta oahppui go earáin.

13 Bargu

Ollásii barggaheapmi lea ekonomalaš politihka bajitdási mihttu. Bargolinnjá lea válljejuvvon váldostrategiijan vai oláha mihtu. Bargolinnjá, mii mielddisbuktá ahte bargu galgá leat ovddemus, eaktuda dattetge ahte juohkehaččas lea duođai vejolašvuohta válljet barggu. Dakkár válljenvejolašvuođat eai leat doaibmahehttejuvvon olbmui odne, vaikko sis sáhttet leat buorit gelbbolašvuođat.

Hui ollu doaibmahehttejuvvon olbmot gahččet olg-

gobeallái bargoveaga danin go vuostáiváldet bargonávccahisvuođaoaju dehe eará doarjagiid, dehe leat biddjon bargohehttejuvvon olbmuid kategoriiji. Bargohehttejuvvon olbmuid eai rehkenastte leat válbma- sin bargguide ja danin sii eai leat registrerejuvvon bargguheapmin. Almmolaš digaštallamat ja dutkammat leat unnán deattuhan doaibmahehttejuvvon olbmuid barggahandilášvuođaid. Unnán dárkilis máhttu barggahandávjodaga ja duohta bargguhisvuođa birra do- aibmahehttejuvvon olbmuid gaskkas, lea duođalaš hehttehussan oainnusindahkat dán bargguhisvuođa sosiálalaš váttisvuohtan.

Indiviidaváste doaimmat

Barggahanpolitihkka mii lea leamaš jođihuvvon doaibmahehttejuvvon olbmuid ektui lea eanasmuddui leamaš nu ahte bargguhisvuohta čilgejuvvo indiviidadá- sis. Adno juo diehttelassan ahte doaibmahehttejuvvo- mi lea váldosivvan bargguhisvuhtii. Dát bargguhisvuođa ipmárdus lea dagahan ahte adnojit ollu indiviidav- uođđuduvvon doaimmat ja doarjjaortnegat. Gaska- oamit leat leamaš dan váste ahte galget divvut ja buhtadit doaimmashehttejumi. Doaibmahehttejuvvon olbmuid fysalaš, geavatalaš ja miellaguottulaš cakkiiid divvun ja rievdadeapmi lea dábaláččat leamaš gaskkustanappa- rahta doaibmasuorggi olggobealde. Eiseválddiid ná- cabidjamat jávkadit cakkiiid ja nagodit birget olgguste- ami ja hilgun belliiguin lea leamaš beare láivi. Ii leat do- arvái bidjat návccaid indiviiduálalaš buhtadeaddji do- aimmaide. Lea maid dárbbaslaš lámčit dilášvuođaid bargoeallimis, nu ahte buohkat sáhttet searvat iešguđet eavttuid vuođu. Norgga bargomárkanpoli- tihkka lea hui unnán leamaš dan guvlui ahte váikkuhit dehe rievdadit bargoeallima rámmaeavttuid.

Amsterdamsoahpamuša artihkal 13 gielá bargo- eallimis vealahit doaibmahehttejuvvon olbmuid. Ráv- vagis lea aitto váldon atnui jorggu duođastusdeattu- heapmi vealaheami áššiid dáfus. Norggas lea aitto ása- huvvon láhkamearrádus suodji mii eastada olbmuid vealaheami sin doaimmashehttejumi dihte (bargobi- raslága § 55a). Vásahusat USA:s čájehit ahte ii-veala- hanlágat jáhkkin leat eanemusat ávkin sidjiide geat juo leat barggus. Norggas mii diehtit ahte bargoohccit ja bargoaddit dihtet unnán mearrádusaid birra ahte lámčit bargosajiid veahkkeneavvuiguin ja eará doaim- maiguin. Guhkes áššemeannudanáigi go ohcet dár- bbašlaš veahkkeneavvuid dagaha stuora eahpesihkar- vuođa ja bahámusat sáhtta vaikko bargofálaldat noh- kat. Danin berre dárkilit čuovvut ođđa mearrádusaid.

Doaibmahehttejuvvon olbmuid váilevaš earuheap- mi lea leamašan váttisvuohtan bargomárkandoaim- maid dáfus. Iešguđet mállet ja dását doaimmashehtte- jumit váikkuhit hui iešguđetládje juohke bargái. Do- aimmaid bistu ja viidodat ferte dan vuhtiváldit. Bálká-

doarjjaortnet lea muhtin ovdamearka dasa ahte váilevaš earuheapmi bargoohecciin dagaha váidalahtti váikkuhusaid. Ortnege golmma jagi ráddjen čuohcá sidjide geat dárbbasit bistevas ortnegiid danin go sis leat heajubut bargonávccat go bargoolbmáin.

Lávdegotti mielas váikkuha bargonávccahisvuođaoaju njuolggadusaid geahpedepmi dasa ahte olbmot geain leat garra doaimmashehtejumit dehe bistevas vigit besset atnit ressursaideaset bargoeallimis. Bargu ja oadju lotnolagaid lea buorre ovdamearkan dasa ahte servodagas sáhtta ollu viežžat jus ávkkuha otná liiggásbargofámu ollásii.

14 Kultuvra – ja astoáiggefálaldagat

Kultuvra- ja astoáiggedoaimmaid oláheapmi lea dehálaš oassi doaibmahehttejuvvon olbmuid oktasaš politihkas. Dán suorggis maid gávdnojit muhtin cakkimat hehttejit oassálastima ja muhtun muddui maid olgguštit olbmuid geain leat heajubut doaibmannávccat. Leat ain ollu hástalusat.

Olbmot geain leat doaimmashehttejumit servet unibut go earát kultuvra- ja astoáiggedoaimmaide. Unán oassálastin lea dan olis go fysalaš oláheapmi lea heittot, ja dat lea dan olis go olmuin geain leat heajubut doaibmannávccat deaividit váttisvuođaide go leat olggušteaddji miellaguottuid, fievrredeami, lassigoluid oktavuođas ja dalle go dárbbasit veahki oassálastit doaimmaide.

Leat váldon atnui mánga iešguðetlágan gaskaoami, nugo movttidandoaimmat ja doarjjaortnegat maiguin ovddida dábaláš kulturásahusaid fálaldagaid. Muhtin suohkanat leat ásahan ofelastinortnega ja astoáiggevehkiid. Norgga Doaibmahehttejuvvon olbmuid Falástallanlihttu lea ráhkadan njuolggadusaid mot falástallanrusttegiid jv. galgá láhčit, nu ahte daid sáhttet doaibmahehttejuvvon olbmot geavahit.

Oláheapmi

Buot rustegat maid huksejit spealloruðaid doarjagiiguin galget nu ahte dat lea olaheamis ja geavahanládje olbmuide geain leat heajubut doaibmannávccat. Iskkadeamit čájehit dattetge ahte rusttegiid dohkálašvuohta ii leat álot gáibadusaid mielde. Dasa lea ovddemusat čilgehussan ahte gárvves rusttegiid čuovvolit ja bearráigehččet beare heittohit, muhto maiddá ahte suohkanat addet dispensašuvnnaid mañjel go rusttegat leat dohkkehuvvon ja spealloruðat juolluduvvon. Spealloruðaid mákset vuoruid mielde, ja okta ránggaštusvejolašvuohta lea bissehit máksámušaid jus eai čuovo gáibadusaid. Dát eaktuda ahte spealloruðaid juolludeaddji ásaha dássedis vuogi bearráigehččet rusttegiid go daid huksejit. Lávdegoddi ii dieđe ahte dát vejo-

lašvuohta lea váldon atnui. Lea váttis dadjat maidege makkár effeakta Kulturdepartementta rusttetgáibadusaid birra bagadusgihppagiin lea, muhto ollugat jearahit gihppagiid.

Beassan girkovisttiide lea ollu buorránan mañemus jagiid, muhtin muddui danin go Girkoráði bealis leat dihtomielalaččat geavahan gaskaomiid (sierra konsuleantta, bagadalliid, telesáddenrusttegiid buot girkovisttiin, čuokkisčállojuvvon biibbal ja sálbmagirji j.e.). Bealjehisolbmuid organisašuvnnat dieðihit dattetge ahte rusttegiid bearráigehččet ja ortnegisdollet dávjá hui hejot.

Lagasguovlluin ja vuoññastanguovlluin lea iešguðet dásat obbamáilmmásaš hábmen. Muhtin suohkaniin lea alla oláheapmi, dihtomielalaš vuoruheami geažil. Várrejuvvon láhčínruðaid geavaheapmi (ea.ea prošeaktadoarjja ja spealloruðat) čájehuvvojit leamaš dehálaš gaskaoapmin maiguin lea joksán buriid čovdosiid.

Ollugiidda leat earáid miellaguottut stuora caggin go galget oassálastit. Ollugat garvet doaimmaid/láigedemiid go ballet olgguštuvvot. Dákko leat sihke mánat ja nuorat erenoamáš hearckit.

Lea dárbu doaimmaide mat sáhttet dagahit ahte eiseválddit, plánejeaddjit ja bálvalusapparahta bargit ožžot buoret ipmárdusa ja eanet máhtu.

Ofelastinortnet lea dehálaš, ja ollugiidda lea eaktun, go galgá buoridit oassálastima vejolašvuoðaid. Astoáiggevehkit lea buorre ortnet, muhto stuora heittotvuohta ortnegiin lea ahte dat lea eaktodáhtolaš, ja suohkaniin dihtet unnán ovdamuniid birra mat leat go dan galgá váldit atnui. Ollu suohkanat leat geavahišgohtán ortnega, muhto ruhtadit dan doarjjaolbmoortnegiin. Dalle sáhtta álkit čuožžilit heittot ja gilvaleaddji dilálašvuohta guokte guovttelágan bálvalusaid gaskii, main lea čielga guovttelágan sisdoallu ja mas dušše nubbi (doarjjaolmmošortnet) lea láhkaregulerejuvvon.

Golut go geavaha iešguðetlágan kulturfálaldagaid dehe mátkkoštít lupmui olggušta ollugiid. Dat lea erenoamážit sin dáfus geat dárbbasit ofelaččaid ja dábaláččat šaddet máksit duppál hatti.

15 Dearvvašvuoða- ja sosiálbálvalus

Norga lea riika gos čálgofálaldagat ja doarjjaortnegat leat bures huksejuvvon. Leat dattetge muhtin heittotvuoðat dan ektui mot bálvalusat doibmet.

Norgga čálgovuogádat eaktuda ahte juohkehaš ieš ohcala bálvalusdoaimma. Ieš ferte beassat sin ságaide, čuovvolit ja vejolaččat ovttastahtit iešguðet doaimmaid. Gáibida ressursaid ja návccaid galgat hupmat iežas ášši. Go álgga lea biddjon juohkehačča háldui, návccahis joavkkut šaddet erenoamáš rašit. Muhtimat báhcet áibbas olggobeallái vuogádaga, ja ollugat eai oáččo dan bál-

valusfálaldaga maid sii dárbbasit. Dearvvašvuođabálvalusaid iskkadeapmi doaibmahehttejuvvon olbmuide govvida dan. Viidáset čájeha iskkadeapmi ahte olbmuin geain leat psykalaš gillámušat leat heajumus suohkanlaš fálaldagat ja heajumus birgeneavttut.

Suohkanlaš iešstivrejupmi ja indiviuduálalaš vuoigatvuođat

Bajitdási caggi lea viidodatsuorggis suohkanlaš iešstivrejumi ja indiviuduálalaš vuoigatvuođaid gaskkas. Lea poltihkalaš mihttomearrin ahte galgá unnimusat ráddjet suohkaniid doaibmafriddjavuođa. Dát sávaldat sáhtta leat vuostálagaid mihttomeriin ahte galget leat ovttárvosaš bálvalusat.

Gealbudahttin ja veajuiduhttin lea suorggit main leat fuobmán ollu hástalusaid. Geavatlaččat leat stuora erohusat bálvalusain suohkaniid gaskkas, ja fálaldagain leat maid variašuvnnat iešguđet mállet doaimmashehttejumiid dáfus.

Sihke sosiálbálvalusalága ja suohkandearvvašvuođalága vuoigatvuođamearrádušat leat eahpečielgasat. Daid vuođul lea vuoigatvuohta oažžut dárbbaslaš dohkálaš dásat dearvvašvuođabálvalusaid, muhto daid vuođul leat maid stuora vejolašvuođat variašuvnnaide viidodaga ja kvalitehta dáfus. Lávdegotti mielas galgá doaibmahehttejuvvon olbmuin leat láchkagáibádussan ahte sosiál- ja dearvvašvuođabálvalusat eai dušše galgga duhtadit dárbbaslaš dárbbuid, muhto dat galget sihkkarastit vejolašvuođa oažžut buoremus doaibmanja máhttinávccaid, iešbirgenlági ja vejolašvuođa aktivvalaččat searvat servodateallimii. Galgá leat vejolaš hábmet čielgaseappot gáibádusaid kvalitehtii ja viidodahkii, ja addit juohkehažžii eanet rievtti ieš mearridit makkár mállet veahkkedoaimmat galget leat.

Muhtin surggiin leat njuolggadusaid geavaheapmi mii dagaha cakkiiid. Váilevaš duohtan dahkan áššemeannudannjuolggadusain sosiálbálvalusaid juolludemiid dáfus leat muhtin ovdamearkan dasa. Lea dárbu lasihit hálddašeami máhtu láchkamearrádušaid dáfus vai sihkkarastá rievttis duohtan dahkama.

Váilevaš bargit ja váilevaš ovttahttin

Bargiid vátni lea hehttehussan buori bálvalusfálaldahkii. Dát lea stuora váttisvuohta dikšo- ja fuollasuorggi siskko-bealde. Unnán bissovašvuohta ja ovttašvuohta bargiidjoavkkus dagaha stađuhisvuođa ja heittot ovdidan ja áigeloavttu eavttuid sidjiide geat geavahit bálvalusaid..

Ollugat vásihit bálvalusásahusa leat váttisin ja eahpečielggasin. Okta váldováttisvuohta lea váilevaš ovttahttin. Váilevašvuođat dahket váttisin oažžut buriid ja ollislaš doaimmaid juohkehažžii, ja dat lea noađđin ieš šaddat doaimmat iešguđet doaimmaid ja bálvalusaid

ovttasteaddjin. Sáhtta máid leat noađđin gávdnat ovdan vuogádagas. Sáhtta leat buorre gaskaoapmin láchkavuođustit indiviuduálalaš plánaid vai sihkkarastá ollislaš fálaldaga, muhto dat eaktuda ahte suohkanat nagodit dan čuovvolit geavatlaččat. Indiviuduálaš plánaid vuoigatvuođa ferte viididit maidái fátmastit sosiála bálvalusaid.

Miellaguottut

Deaivvadeapmi bálvalusásahusain sáhtta leat hástalus. Fámohisvuođa ja gutnehuhttima vásihusat leat dábalaččat. Vaikko fuollabálvalusat addojuvvojit priváhta ruovttuin, leat bálvalusplánat ja bargiid doaimmat ásahuskultuvrra hámis. Bálvalusfálaldaga váilevaš rievddadannunni ja diehttevašvuohta ráddje geavaheddjiid váljjenfriddjavuođa. Lea váttis ja lossat go ieš ii beasa mearridit goas áigu nohkat, goas áigu boradit dehe goas áigu riššus basadit, muhto dat maid dahká juoidá iešdovdduin ja mot vásiha iežas árvvu. Vuogádatdásis oaidná ea.ea dan ahte váilu indiviudalaš jurddašepmi go hirkmadit vuoruhit kollektiiva ássančovdosiid ja ovttahttojuvvon fuollaásodagaid. Joavkkojurddašepmi goarida indiviudalaš beroštumiid ja čovdosiid, ja lea ovttárvvu ja normáliserema mihttomeriid vuostá.

Stuorat bálvalusdárbu

Leat gárgadassat ja vuordinlisttut, sihke áibbas vuođobálvalusaid siskko-bealde nugo buohcceviesuín ja ruovttubálvalusas, ja iešguđet ásonamálleid siskko-bealde. Dát čájeha ahte bálvalusaid viidodaga ferte lasihit. Dat gullá maidái ođđa mállet bálvalussii nugo geavaheaddjihálddašuvvon persovnnalaš veahkáái (GPV), mas lea ulbmil addit dikšo- ja fuollabálvalusa geavaheddjiide eanet iešmearrideami ja iehčanasvuođa.

Ekonomalaš cakkit

Alla iežasmávssut dagahit ahte ollu doaibmahehttejuvvon olbmot rahčēt stuora goluiguin, ja danin sis ii leat ráđđi oažžut buoremus divššu/veajuiduhttima. Dát lea maid hehttehussan buori dearvvašvuođabálvalussii ja ipmirduvvo leat liigevearrun go buozanvuođas lea vearru, mii lea ovttađassásašvuođa mihttomeari vuostá. Ekonomalaš hástalus lea birstevaš váttisvuohtan suohkaniidda, ja dás ferte stáhta čuovvolit iežas ekonomalaš ovddasvástádusa mihá eambo vai joksá mihttomeriid.

16 Doaimmahehttejuvvon sápmelaččat ja sisafárrejeaddjit

Dásseárvvu ja servodahkii ollásii oassálastima mihttomearit gullet buot doaimmahehttejuvvon olbmuide. Vai mihttomeriid galgá duohtandahkat, de ferte oainnusindahkat ja bidjat vuođđun minoritehtaperspektiivva oassálasti servodaga politihka hábmemis. Lea erenoamáš stuora hástalus demokrátalaš servodagas fuolahit ahte minoritehtat ožžot vejolašvuođa vuhtiiváldit iezaset beroštumiid, ja seammás sihkkarastit sidjiide seamma vuoigatvuođaid ja vejolašvuođaid go mat álbmogis muđui leat.

Sápmelaččaide, ja erenoamážit doaimmahehttejuvvon sápmelaččaide, deaividit gielalaš ja kultuvrralaš hehttehusat mat lasihit váttisvuođaid ja dahket váttisin sihke oahpu, diagnostiserema, divššu, veajuiduhttima ja geavaheddjiidinformašuvnna. Dát ii heive vuoigatvuođaide mii sápmelaččain eamiálbmogin lea duođai leat ovtadássázzan eará norgga stáhtaboargáriiguin, dehe vuoigatvuođaide doaimmaide mat hehttejit negatiiva vealaheami. Mihttomeari joksamis ferte álggahit eanet ja viidát doaimmaid vai doaimmahehttejuvvon sápmelaččaid dustejit bargit geat máhttet sámegiela ja dovdet sámi historjja, kultuvrra, norpmaid ja eallinvuogi.

Sápmelaččaide geain leat iešguđetlágan doaimmahehttejumit mat dagahit gulahalanváltuid, lea erenoamáš dehálaš ahte leat fágabargit geat máhttet giela ja dovdet eallindilálašvuođa. Dáid joavkkuide ja earáide geat dárbbasit guhkit veajuiduhtinfálaldagaid, ferte árvvoštallat ásahtit sámegielat veajuiduhttinásahusa. Earenoamášpedagogalaš váldobáikki huksen sámi geavaheddjiide ferte dahkkot jođaneappot ja leat viidát go lea jurddašuvvon, ja suorgái ferte hukset sámi fierpmádaga. Dearvašvuođa- ja sosiálbálvalusaid doaimma-plána sámi álbmogii, konkrehtalaš doaimmaiguin ja juolludanplánain, ferte farggamusat mearriduvvot, ja álggahuvvot jagi 2002 rájes.

Sámi dutkama ja duođaštusčohkkema ferte nannet. Lea ea.ea. stuora dárbu oazžut buoret dieđuid sámi birgenlágiid ja servodatdilálašvuođaid birra.

Čearddalaš minoritehtat

Gávdno hui unnán dutkojuvvon máhttu doaimmahehttejuvvon sisafárrejeddiid ja čearddalaš minoritehtaid birra. Iskkadeapmi ollesolbmuid birra čájeha ahte sii vásihit stuora váttisvuođaid ea.ea. barggu ja orrunviesu dáfus, ja almmolaš bálvalusásahusa dáfus. Ollislaš váttisvuođat šaddet stuorábut go váttisvuođaid submi mii iešguđet joavkkuin lea sierranasat. Sáhtta maiddái dadjat ahte lea duppál namahasas sáhka. Doaimmahehttejuvvon sisafárrejeaddjit lea minoritehtan minoritehtaid gaskkas.

Buoazanvuohta ja doaimmashehttejuvvi sáhttet maid adnot kultuvrralaš ráhkaduvvon oassin ja daid ferte ipmirdit leat relatiivalaš doahpagin. Norgga dearvašvuođadoaimmahaga deaivvadeamiin sáhttet doaimmahehttejuvvon olbmot vásihit ahte sin meahtaliid ja ipmárdusvugiid eai ipmir. Sáhtta maiddái váttis ipmirdit fágabargiid perspektiivva. Deaivvadeamiin sisafárrejeddiid bearrašiid ja fágabargiid gaskkas lassánit ja ilbmet oidnosii obbalaš gulahallanválttisvuođat. Seammás ihtet erenoamáš čuolbmačilgehusat giellaváttisvuođaid, kulturerohusaid ja miellaguottuid dáfus. Sisafárrejeddiin lea stuora dárbu oazžut dieđuid bálvalusásahusa, vuoigatvuođaid ja vejolašvuođaid birra. Dárbu dattetge molsašuvvá gielladáidduid, oahpahasduogáza, bargomárkaniid gullevašvuođa, ja dan mielde man guhká Norggas lea orron ja man muđui lea orron sierra.

Erenoamážit analfabehtat, doaimmi analfabehtat ja olbmot váilevaš oahpuin ja unnán dárogieľmáhtuin vásihit ahte lea ollu «diehtajuohkinhehttehus».

Diehtajuohkin- ja gulahallanhehttehus ii leat dušše minoriehtaid váttisvuohta, muhto maiddái servodaga.

Dábálaš ásahtus mii addá bálvalusaid doaimmahehttejuvvon olbmuide, ferte ovddidit buriid fálaldagaid buot joavkkuide – sihke ovttaiduvvon ja erenoamáš fálaldagaid, buot dásiin. Dát feritejit fálaldagat mat vuhtiiváldet indiviidalaš dárbbuid.

17 Persovnnalaš integritehta, bearašeallin ja seksuálalaš eallin

Ollásii oassálastin ja ovtadássásašvuohta doaimmahehttejuvvon olbmuide galgá gustot buot eallima surggiide, maiddái ahte lea vuoigatvuohta bearašeallimii ja seksuálalaš eallimii.

Vuoigatvuohta bearašeallimii lea vásedin vuhtiiváldojuvvon álbmotrievttálaš konvenšuvnnaid bokte, ea.ea. europalaš álbmotvuoigatvuođakonvenšuvnna –EÁK – art. 8 bokte.

Norgga lágat eai leat riikkaidgaskasaš konvenšuvnnaid vuostá, ja formálalaččat leat Norggas dán suorggis ii-vealaheadji láhkamearráduusat. Sáhtta jearrat dahká go Norga doarvái riikkaidgaskasaš geatnegasvuođaid ektui vai doaimmahehttejuvvon olbmot sáhttet garvit váttisvuođaid mat sidjiide deaividit. Vásihusat láhkamearráduusaid duohtan dahkamis čájehit ahte leat hehttehusat go gáibiduvvojit eará ja muhtomin garraseappot gáibáduusat doaimmahehttejuvvon olbmui. Dát lea erenoamáš čalbmáičuohcci mánáidsuodjaluslága ja adopšuvdnalága duohtan dahkamis. Berošteaddji-organisašuvnnat dieđihit ruovttoluotta ahte lea vealaheapmi dearvašvuođa njuolggadusaid duohtan dahkamis go doaimmahehttejuvvon olbmot ohcet lobi adopteret. Iskkadeapmi čájeha maiddái ahte

mánáidsuodjalusláhka ollu oktavuodain geavahuvvo iešguðetládje doaibmahehttejuvvon mánáid go eará mánáid vuostá.

Vuoigatvuohta bearrašeallimii ja leat váhnemiin

Sihke veahkkeapparahtas ja servodagas muðui orru leamen váilevaš mánggabealát govva doaibmahehttejuvvon váhnemiid fuollanávccas. Ii biddjojuvvo munni ahte doaibmahehttejuvvon váhnemiid joavkkus maiddáid leat seamma stuora variašuvnnat návccain mat sis lea addit dohkálaš mánáidfuola, nugo eará ge váhne-miid gaskkas.

Doaibmahehttejuvvon váhnemat dávjá vásihit ovdagáttuid ja negatiivvalaš miellaguottuid váhnendoaimma ektui, sihke lagasbirrasis ja go deaividit bálvalusapparahtain. Sin deaividit ovdagáttut nugo ahte sii hálidit máná go sis lea dárba oázžut veahki praktihkalaš barguide, ja sidjiide eai jáhke ahte maiddái doaibmahehttejuvvon olbmuid sáhtta leat lunddolaš oassin eallimis šaddat váhnemin.

Muhtin doaibmahehttejuvvon váhnemat dárbašit veahki persovnnalaš dikšui ja beaivválaš viessobarguide, lassin dasa ahte bearráigeahččat ja dikšut mánáid. Ekonomlaš oktavuohka veahkkeapparahtain dagaha ahte dát váhnenjoavku eanet gillá bearráigeahččuid go earát. Go veahkkeapparahtas lea eanet aktiivvalaš doaibma go muðui, vásihit mánggas iežaset vákšojuvvon ja ahte biddjo stuorát gáibáduš sin váh-nenvuhtii go earáid váhnenvuhtii.

Seksuálalaš veahkaváldimat

Oððaseappot dutkan čájeha ahte doaibmahehttejuvvon olbmot, erenoamážit mánát, gillájit mihá eanebut seksuálalaš veahkaváldimiid go earát. Okta čilgehus lea ahte ollugat orrot beaive- ja jándorasahusain. Go áigu eastadit ja hehttet ahte mánát gillájit veahkaváldimiid, de lea dehálaš láchčit dilálašvuoðaid nu ahte lea buorre ovttasbargu váhnemiid, veahkkefuolaheaddji ja bargiid gaskkas.

Olgoriikka dutkan maiddái orru čájeheame ahte sihke doaibmahehttejuvvon nissonolbmot ja dievddut gillájit mihá eanet veahkaváldimiid go earát. Veahkaváldimiid dahket dávjá olbmot geaidda sis lea luohttu-muš, mii dahká váttisin dieðihit veahkaváldimiid birra. Heahteguovddázat leat dávjá heittohit láchčejuvvon doaibmahehttejuvvon olbmuid váste dulkonbálvalusa, fysalaš láchčema ja fievrredeami dáfus.

Vuoigatvuohta seksuálalaš eallimii

Lea unnán máhttodássi sihke bálvalusapparahtas ja servodagas obbalaččat dáid gažaldagaid birra. Danin dárbašuvvo eanet máhttu ja oahpahit dearvvašvuoða-

bargiid dán birra, nu ahte sii buorebut sáhttet duhtadit geavaheddjiid dárbbu dieðuide ja bagadallamii.

Váilevaš máhttu sáhtta leat danin go dearvvašvuoðabargit duoðai eai dieðe man birra galget muitalit, omd. sis ii leat doarvái máhttu dan birra makkár doaimmashehttejuvvo čuvvot soga, ja ahte dearvvašvuoðabargit eai dieðe mot sii galget ovdanbuktit dan máhttu mii sis soaitá leat.

Gávdno ollu eahpečielggasvuohta das mii oaivvilduvvo doahpágiin vuoigatvuohta seksuálalaš eallimii, ja mielddisbukta go dat eanet go suodjaleami veahkaváldimiid ja vealaheami vuostá. Sáhtta deattuhit ahte lea dehálaš láchčit dilálašvuoðaid nu ahte doaibmahehttejuvvon olbmot ožžot vejolašvuoða ásahit iežaset priváhta ávvosa dán suorggis. Dát lea erenoamážit dan joavkku dáfus man birastahttet dikšo ja dearvvašvuoðabargit eanasáiggi jándoris.

Lea viidáset hui dehálaš ahte olbmot geat dárbašit divššu ja fuola ožžot formálalaš seksuáloahpu. Dat šadda erenoamáš čalbmáičuohcci doaibmahehttejuvvon mánáid dáfus go sii dávjá masset eahpeformálalaš vejolašvuoðaid oahppat goruda ja seksuálitehta birra stohkosa bokte ja go ovtastallet seammaahkásaš mánáiguin. Unnán máhttu bálvalusásahusas ja unnán informašuvdna dahká váttisin bidjat rájiid dasa mii lea dábálaš seksuálalaš oktavuohka ja veahkaváldin.

18 Dutkan

Dutkan lea dehálaš gaskaoapmi vai joksá ollási oassalastima ja ovtadássásašvuoða mihttomeari. Daðstaga dutkojuvvo dál muhtin surggiin mat njuolgut gusket doaibmahehttejuvvon olbmuid, vaikko ollu dán dutkamis lea bieðggus, sihke geográfalaččat ja fágalaččat. Lávdegoddi deattuha guokte váttisvuoða mat gullet dutkamii doaibmahehttejuvvon olbmuid birra, lea beare unnán viidodat, ja lea leamaš summális organiseren. Ain leat ollu suorggit main sihke diehtoárvu ja dutkanáingiruššan lea unnán ovddiduvvon. Eanasoassi dutkamis lea ain čoahkáiduvvon indiviuduálalaš perspektiivva birra ja ollu lea diagnosavuodduvvon dutkan. Dehálaš oktasaš namuheadjin «dasa mii váilu» lea eanet servodatgullevaš dutkan. Váilu dutkan mas fuomášupmi lea biddjon birrasiidda ja dasa mii dahká hehttehusaid. Dutkan iige leat dagahan digaštallama gaskaomiid birra nugo dat livččii sáhttán dahkat.

Leat mánga siva go dilli lea nu, muhto váilevaš beroštupmi iešguðet beliin lea okta dehálaš siva. Eaŋkildutkit ja muhtin birrasat leat áigodagain dutkan doaibmahehttejuvvon olbmuid eallindilálašvuoða ja iešguðet ortnegiid/doammaid, muhto doaibmahehttejuvvon olbmuid organisašuvnnat ja Stáhta doaibmahehttejuvvon olbmuid ráðði dat bággii oázžut sierra dutkanprográmma. Prográmma ásahuvvui maiddái

Stuoradikki gohččosa vuođul. Departementtain lea mearkkašahtti doaibma go leat bargoaddin dutkamii, muhto ovddemusat Sosiál- ja dearvvašvuođadepartementa, Girko,- oahpahuš- ja dutkandepartementa dat leat čájehan beroštumi doaibmahehttejuvvon olbmuid dutkamii.

Dárbbášuvvojit eanet ressursat dutkamii. Ressursa- gažaldat ii leat dattetge dušše ruhtagažaldat, muhto maiddáid gažaldat olmmolaš ressursaid birra. Galget gávdnot doarvái dohkálaš dutkkit geat beroštit dán suorggis, ja geat háldit bidjat áiggi ja karriera dasa, go suorgi lea dan mutto ollislaš ahte ii sáhte dušše njuikut olggos ja sisa. Hástalussan lea geasuhit váldofága- ja doavttirgrádstudeanttaid suorgái, boktit ođđa dutkiid beroštumi ja bisuhit ášahuvvon dutkkiid.

Ruhtavallji lea mearkkašahtti boahhtevaš ovddideapmái, ja dan berre lasihit, muhto seammás ferte jurddašit vuđoleappot makkár ordnejeaddji doaimmat sáhttet nannet fágasuorggi. Dutkanhálddatlaš orgánat leat unnán čađahan iešguđetge ordnejeaddji evttohuvvon doaimmaid. Lávdegoddi oaihvilda ahte muhtin dutkanbirrasiid berre movttiidahttit viidáset ovddideapmái ordnejeaddji doaimmaiguin, omd. oáččuhanruđaiguin. Deaivvadanbáikkít ja fágalaš digaštallama báikkít, ja oktavuoha bargoustibiiguin olggobealde bargosaji leat maid dehálaš doaimmat.

Universitehtat eai leat leamaš erenoamážat doaibmahehttejuvvon olbmuid dutkama dáfus, muhto doppe lea maid govva rievdan veaháš mañemus logenar jagis. Universitehtain lea dehálaš doaibma oáččuheami dáfus. Váldofága- ja doavttirgrádoahput leat váldogáldun man bokte oáččuha olbmuid. Lea álkibut geasuhit studeanttaid jus gávdnojit báikkálaš prošeavttat ja bagadallit geat dovdet suorggi. Muhtin ordnejeaddji doaimmaid berre hábmet oáččuheami áigumuša dárbbu mielde. Ovdal lea evttohuvvon ášahit sihke njunušvirggiid ovttá dehe guovtti universitehtii, ja bidjat ruđaid dutkanoáččuheapmái, muhto lávdegoddi gal ii oainne ahte dakkár evttohusat leat čuovvoluvvon.

19 Vásáhusat strategiijaiguin mat leat adnon Norggas

Lágat strategiijan

Lágat leat dábálaččat adnon leat heivvolaš gaskaoapmin go galgá joksat iešguđet mihttomeriid: nugo dáset birgenlági dehe ovtadássásašvuođa. Norggas adnojit lágat leat okta mánga gaskaomiin maiguin sihkkarastá ahte buot boargáriin leat seamma vuoigatvuođat ja vejolašvuođat servodagas.

Doaibmahehttejuvvon olbmuiin ii leat makkárga sierra riektedilli Norgga lágaid ektui. Áibbas nuppeládje go muhtin riikkain lea, de ii leat ráhkaduvvon sierra

láhka mii galgá sihkkarastit dán joavkku erenoamážit, omd. nu mot ii-vealahanláhka dahká. Áigumušsan lea ahte dábálaš láhka galgá vuhtiiváldit doaibmahehttejuvvon olbmuid vuoigatvuođaid. Muhtin surggiin lea dattetge leamaš dárbbášlaš ovttaiduhittit sierra vuoigatvuođaid dábálaš lágaide, nugo oahpahušlágas ja mánáidgárdelágas.

Lágain lea leamaš iešguđetlágan ávki leat strategiijan mainna doaibmahehttejuvvon olbmot jokset ovtadássásašvuođa. Dehálaš vásáhus lea ahte lága gaskaomiid eai ávkkut doarvái bures. Leat erenoamážit vejolašvuođat bidjat gáibádusaid, maid unnán geavahit. Lea maiddáid nu ahte lága jurddašuvvon ávki lea maid dan duohken makkár ekonomalaš, sosiála ja politihkalaš oktavuoaš láhka lea. Lágain lea háreve váikkuhus go lea áidna strategiijan, muhto dat sáhtta váikkuhit positiivvalaččat jus dan geavaha lotnolagaid eará strategiijaiguin.

Geavaheddjiid-oassálastin strategiijan

Geavaheddjiidoassálastin lea demokrahtalaš vuoigatvuohta mii mielddisbuktá ahte oktagaslaš olbmot oassálastet mearridanproseassaide mat gullet sin iežaset eallindillái (indiviidadássi) dehe organisašuvnnaid áirasat oassálastet hábmet bálvalusaid ja doaimmaid (vuogádatdássi). Geavaheddjiid-oassálastin lea bargovuohki mii mielddisbuktá ahte doalaha alla dási bálvalusja doaibmahábmemis, go vásáhusvuođuduvvon máhttu fievrreduvvo sidjiide geat mearridit ja geat doaimmahit bálvalusaid. Dát lea maid strategiijan das ahte joksat mihttomeari ahte servodat galgá buohkaid vástte.

Leat erenoamážit doaibmahehttejuvvon olbmuid golmma doaibmaplánaid prošeavttaid bokte ahte lea ožžon vásáhusaid maid sáhtta olahit geavaheddjiid-oassálastimiin ja makkár eavttut fertejit gávdnot vai geavaheddjiid-oassálastin galgá doaibmat. Lea soabatmeahttunvuohta guđe muddui geavaheddjiid-oassálastin lea buktán bohtosiid. Gávdnojit geavaheaddji, bálvalusapparahta ja vuogádatbeali ovddasteaddjit, geat vásihit geavaheddjiid-oassálastima unohassan, ressursaja áigegáibideaddjin ja ahte das gártet unnán bohtosat.

Doaibmaplánaprošeavttaid vásáhusat čájehit ahte geavaheaddjit háldit váldit ovddasvástádusa hábmet doaimmaid ja bálvalusaid, ja bohtosat šaddet earáládje geavaheddjiid-oassálastimiin go dan haga. Dat ahte vuhtiiváldit geavaheddjiid dárbbuid, sávaladagaid ja vásáhusaid, lea buoremus dáhkádussan dasa ahte bálvalusapparahta fálaldagat doibmet sidjiide geaidda galget.

Geavaheddjiid-oassálastin lea čalmmustahttan hehttehusaid maid doaibmahehttejuvvon olbmot vásihit otná servodagas, ja rievdadus mii lea dáhpáhuvvan oainnuin mañemus logi vihttanuppelot jagis doaibma-

hehttejuvvon olbmuid birra, lea jáhkkinis dan geažil go lea leamaš eanet geavaheddjiid-oassálastin.

Doaibmahehttejuvvon olbmuid suohkanlaš ráđit ja suohkanlaš doaibmapláanat

Eanas suohkanat mat leat ásahan ráđiid vásihit dan ávkkálaš. Bargodutkaninstituhta jagi 2001 árvvoštallan čájeha ahte dalle go ráđiid rávvejit, de lea dainna ovttain čilgehusain ahte lea dehálaš deattuhit doaibmahehttejuvvon olbmuid dárbbuid, ja ahte suohkan dárbbasa evttohusaid joavkkus. Dalle go ráđiid hilgot, de čilgejuvvo ahte doaibmahehttejuvvon olbmuid dárbbut leat ja berrejit leat lunddolaš oassin suohkana eará orgánaid ovddasvástadusas, ja sii galget dehe sii galget fuolahit daid. Muhtin suohkanat leat eahpesihkkarat man ulbmálaš lea go ráđđi lea modeallan, ja oalle ollu suohkanat eai hálit dán oassálastinmálla.

Vásáhusat suohkanlaš doaibmaplánaiguin eai leat dušše positiivalaččat. Vaikko lea leamaš beroštupmi ja buorit áigumušat, de muhtin plánat leat juo measta leamaš áibbas bohtosiid haga. Plánain mat čuvvot buriid ja guhkesáigge plánen- ja hálddašanstrategiijaid lea mihá stuorát vejolašvuohta addit bohtosiid go dat mat leat huksejuvvon summálet organiserema ja oanehisáigge jurddašemi ala. Politihkalaš ja ulbmillaš vuođđu, ja buorit bargonávccat lea hui mávssolaččat jus galgá lihkestuvvat suohkanlaš ja fylkkagiielddalaš doaibmaplánaid čađahanbarggus.

Ráđdehusa doaibmapláanat doaibmahehttejuvvon olbmuid váste

1990-logus váldojedje doaibmapláanat atnui ođđa strategiijan doaibmahehttejuvvon olbmuid politihkas. Leat leamaš golbma plána 1990 rájes otnáži. Strategiijan ledje doaibmapláanat juoga ođđasat, muhto okta dain dehálemos gaskaomiin lei geavaheddjiid-oassálastin. Plánat ledje hábmejuvvon áksuvdnaplánan, ja mihttomearrin lei álggahit ođđa doaimmaid muhtin surggiin. Dasa lassin atne doaibmaplánaid politihkalaš dokumentan mat hábmejedje doaibmahehttejuvvon olbmuid bajitdási mihttomeriid.

Vásáhusat čájehit ahte muhtin doaimmat mat muđui eai livččii álggahuvvon, álggahuvvojedje dihtomielalaš plánenbarggu geažil. Ollu doaimmat leat jokojuvvon bivevaš doaibman. Doaibmaplánaid bargu maid almmustahttii muhtin hástalusaid doaibmahehttejuvvon olbmuid politihkas. Ea.ea. deattuhuvvui man oanehažži Norga lea ollen bargguin láchit dilálalašvuođaid buohkaide leat lunddolaš oassin servodatplánemis. Doaibmapláanat maid almmustahtte muhtin hástalusaid maid ii sáhte čovdit doaibmaplána bokte, danin go eai leat leamaš geatnegahtti gaskaoamit.

HVPU-ođastus

Doaibmahehttejuvvon olbmuid ođastus mearriduvvui Stuoradikkis 1987:s, ja váldoulbmil lei heaittihit buot Psykalaš Doaibmahehttejuvvon olbmuid Dearvvašvuođasuodjalusa (HVPU) ásašusaid. Ulbmil lei buoridit birgenlági, ovttaiduhhtima ja normáliserema ja 5100 olbmo galge fárret ásašusain iežaset ásođagaide. Heaittihanlága vuođul almmuhuvvojedje guokte láchkaásahusa, ja erenoamážit váidinláchkaásahus adnui dehálaš danin go dat ovttas lágain galggai sihkkarastit fálddagain kvalitehta. Sosiádepartementa maid almmuhii muhtin johtučállošiid, mat ledje mearrideaddjin ođastusa mihttomeriide ja čađaheapmái. Johtučállošat gáibidedje doaibmaplánaid, áigemeriid ja addojedje ekonomalaš hoahpuhanruđat mat ledje erenoamáš stáhtadoarjagat.

Árvvoštallan čájeha ahte obbaláčat šattai positiiva ovddideapmi ovdalaš HVPU-ássiid eallineavttuin. Erenoamážit buorránedje orrundilálašvuođat. Vaikko ođastusas lei unnán láchkamudden, de ledje eiseválddiid láidesteamit čielgasat. Ođastusa ideologalaš beali iige galgga fuonážit, erenoamážit ii lotnolagaid eanet bákolaš dilálašvuođaguin mat gulle dasa ahte ásašusat njuolgut jávke. „ájuhuvvui ahte movttiidanruđat ovttas áigemeriiguin ledje dehálaš gaskaoamit mat doibme.

20 Bajilgovva strategiijain mat leat adnon eará riikkain

Iešguđet riikkat leat válljen iešguđetlágan strategiijat joksat mihttomeriid ahte doaibmahehttejuvvon olbmot galget oazžut seamma vuoigatvuođaid ja vejolašvuođaid go eará boargarat buot servodatsurggiin. Sáhttet leat juohkásan ja vuostálasti oainnut das mákár strategiijat ja gaskaoamit leat ulbmálaččamusat ja beaktilepmosat vai joksá ovttađassásašvuođa, ja danin šaddet riikka historjjálaš, kultuvrralaš ja sosiála dilálašvuođat dávjá mearrideaddjin strategiijaválljemii.

Oktasažžan presenterejuvvon riikkaide, lea ahte sis lea jáhkku mainstreaming:ai ja máilmmálaš hábmemii. Doahpagat adnojit veahaš iešguđeláde iešguđet riikkain, muhto oktasaš lea ahte birrašiid rievdeapmi lea guovddáži go galgá oazžut fárrui buot olbmuid. Strategiijat mat ovdanbuktojuvvojit leat doaibman gullevaš riikkas, ja dain lea fievrredanárvu norgga dilálašvuođaide.

Láगत

Eanet riikat atnigohtet lága gaskaoapmin mainna sihkkarastet doaibmahehttejuvvon olbmuide seamma vu-

oigatvuođaid ja vejolašvuođaid oassálastit servodahkii go earáide. Lea dattege nu ahte USA lánka dat lea leamaš vuđoleamos. USA lea čađat válljen lága strategiijan buot surggiin, ja dat čájehuvvo leat leamaš buorre gaskaoapmin. Lánka ii galgga dušše rievdadit servodaga miellaguottuid, muhto dat galgá maiddái rievdadit servodaga sisstruktuvrra. Dasa lassin addá dat doaibmahehttejuvvon olbmuid vuoigatvuođaid ja riektesuodjalusa vealaheami vuostá.

Dat manin amerihkálaš lánka lea nu erenoamáš, lea dan doaibmaplánaid hápmi mas lágalaččat gáibiduvvo ahte dáid plánaid galgá čađahit. Lánka ja dan čuovvu lánkaásahusat mitalit makkár áigemeiriide doaimmaid galgá čađahit, nannejit ovddasvástádusasaheami ja bidjet gáibádusaid raporteremii. Leat lága vuodul ráhkaduvvon bienalaš bitnii gáibádusaid maid ferte duhtadit. Lánka gullá sihke priváhta ja almmolaš suorgái, ja vuodđuda ránggáštusaid jus doaibmaplánaid eai čuovo. Lánkamearrádusaid lánččejit ahte riidduid sáhtá čađahit soabademiin. Iešguđet departementtain lea iežaset surggiid ovddasvástádus. Lassin USA:i lea Storra Británias maid ii-vealaheaddjilánka. Duiskkas lea ii vealaheaddjiparagrafa iežas ráđđehushámmis, nu mot Suomas maid lea, Canadas lea vuodđoláhkannujuvvon suodjalus ja sierra olmmošvuoigatvuođalánka ja Irlánddas lea ovttašasašvuođalánka mii obbalaččat gielá buot vealahemiid eanas surggiin.

Gaskaoamit bargomárkansuorggis

Gávdnojit ollu gaskaoamit maiguin olaha bargomárkana. Ruotas lea sierra lánka mii gielá bargoeallimis vealahit doaibmahehttejuvvon olbmuid. Lánka gusto álgoálggus buot lágan bargosajiide, beroškeahhtá man stuorrát ležžet. Ii leat dattetge lagabut čilgejuvvon maid bargoaddi lánčingeatnegasvuohta sisttisdoallá, muhto bargoaddi geatnegasvuohta ii galgga leat govtotmeahtun noađin. Bargoaddis lea ovddasvástádus čájehit ahte vealaheami ii leat dáhpáhuvan. Sivavulošáittardeaddjis lea ovddasvástádus čuovvolit lága, ja sus lea áššefápmudus oktagaslašolbmuid olis bargoduopmostuolu áššiin. Bargoaddi lea buhtadanovddasvástideaddji, muhto riekteapparahta moitojuvvo go buhtadusmeroštallamat leat beare unnit.

Duiska, Fránkariika, Espánja, Irlánda ja Storra Británia geavahit bargoeallimis earreortnegiid doaibmahehttejuvvon olbmuid. Oktasažžan riikkaide lea ahte jus rihkku mearrádusaid, de bargoaddi sáhkkoallá. Duiskkas ja Fránkariikkas, árvoštallet ortnegis leat posiitiiva ávkki danin go doppe lea ráhkaduvvon beaktillis bearráigeahččovuođadagat. Stádalaš suorgái orru ortnet váikkuheame posiitiivalaččat bargoaddi miellaguottuide das ahte virgáibidjat doaibmahehttejuvvon olbmuid. Eari váikkuhus lea belohahkii posiitiiva. Vuostehágut lea dan guvlui ahte earrevuođat

sáhtá doaibmat fitnodagaid ektui mat eai nagot ruđain čađahit iežaset dan geatnegasvuođas. Viidaseappot moitojuvvo ortnet dainna ahte ii leat doarvá beaktill oáčuhit ođđa olbmuid bargui.

Dánmárkkus lea áshuvvon ortnet mas doaibmahehttejuvvon olbmot sáhttet oazžut virgáibiddjot persovnnalaš veahki bargoeallimis gaskamearrálaččat gitta 20 diibmui vahkkus. Ferte ieš nagodit doaimmahit dan mii gullá barggu sisdollui, persovnnalaš veahki bargu lea dušše geavatláččat veahkehit. Ortnet lea mearriduvvon lánkamearrádusain ja dat hálddašuvvo bargomárkansahusa bokte.

Dánmárkkus leat maid sierra sivavuloškonsuleantat báikkálaš bargomárkankantuvrrain. Gáibiduvvo ahte dakkár sivavuloškonsuleantavirggiin barget doaibmahehttejuvvon olbmot. Sivavuloškonsuleantaid ortnega árvoštallet menestuvvan bures, ja lea dehálaš oassin das ahte háhkat doaibmahehttejuvvon olbmuid barggaheami dábálaš bargomárkansis.

Miellaguottuid ánggirdeamit

Mánja riikka leat geavahan miellaguottuid-ágggirdeamiid buriid bohtosiiguin. Dánmárkkus lea ánggirdeami váikkuhan fuomášumi váttisvuođaide mat doaibmahehttejuvvon olbmuid leat bargomárkansis, ja dat lea rievadan bargoaddiid miellaguottuid buori guvlui. Dán duođašta dát go dán suorggis ohcalit eanet dieđuid, ja ahte leat ollu eanet geavahišgohtán muhtiniid dain doaimmain man birra lea mitaluvvon.

Sirdin skuvllas bargui

USA barguimáhcahanlánka, lánkamearrida ovtta-barggu gáibádusa dan guovtti eiseválddi gaskka main lea barggu ja oahpaha ovddasvástádus. Biddjojuvvo gáibádus ahte juohke sierra oktavuođas ráhkaduvvo indiviđuálalaš plána vai juohke doaibmahehttejuvvon olmmoš galgá beassat bargui mañnel go geargá oahpuin. Dát Individual Transition Plan fáttmasta skuvlla, fidnooahpu ja beaivválaš doaimmaid hárhjehallamiid. Plána lea njealljeahkáš ja lea huksejuvvon nu ahte ovdáneami lea cehkkiid mielde. Plánas galgá ea.ea. lánčit hárhjehallamiid iešguđet bargosajiin, mañnel go oahpuin lea geargan, vai nu olaha ávkálaš bastevaš virgáibidjama. Veajuiduhttinplánat galget gávdnot ovdal go oahppi guođđá skuvlla, ja galgá čađahuvvot čuovvolangalledeami ovdal go loahpalaš árvoštallan dahkko.

Lánka bidjá dán ovtta-barggu leat eaktun go juolluduvvojat federála ruđat doibmii. Lassin dán gáibádusii, mii lea hui ávkálaš, de sisttisdoallá lánka áigemeiriid dasa goas ovtta-bargu galgá álgit, mot ovtta-bargu galgá oktiiveivehuvvot ja mot ovddasvástádusbidjan lea iešguđet áigge.

Dánška «jiekŋacuvkenortnet» lea geavatlaččat ruhtadorjojuvvon praktikántaortnet mii galgá váikkuhit dasa ahte aittoeahppan doaibmahehttejuvvon olbmot besset háhkat bargohárjaneami. Ornet addá aittoeahppan olbmuid vejolašvuođa geahččalanbotta virgáibiddjot doibmii guđa mánu gitta ovcci mánu rádjái. Bargoadi oázžu geahččalanáiggis buhtaduvvojit 50 proseantta bálkágoľuín.

Gaskaoamit fievrredansuorggis

Ain eanet riikkat leat geavahišgoahtán lágaid mat sihkkarastet ahte doaibmahehttejuvvon olbmot ožžot dohkálaš fievrredanfálaldaga. USA lea dat riika mii lea olen guhkelepmosii, ja áidna riika mii lea bidjan áigeplána dasa goas ođđa rusttegiin ja dálá johtolatrusttegiin galget olahangáibádusat devdojuvvon. Seamma jagi go láhka bođii fápmui galge buot ođđa ruovdemáđiistášuvnnat ja ávdnasat deavdit gáibádusaid. Mearriduvvui maiddái ahte buot boarraseappot ruovdemáđiijat galget maid lea olaheamis jagi 2010 rádjái.

Gaskaoamit diehtjuohkin- ja gulahallanteknologiija suorggis

Dánmárkkus lea doaibmaplána Digitála Dánmárku, mas doaibmahehttejuvvon olbmuid doaimmat leat ovttaiduvvon obbalaš doaimmaide.

Dánmárku lea maid mearridan TV2 njuolggadusain ahte stuorát oassi dánkagielat prográmmain galget tekstejuvvot. Jahkásaš raporttat galget addojuvvot ovdideami birra. Tekstema goluid galgá ruhtadit liseansadivvaga lasáhusain.

USA atná lága vai sihkkarastá doaibmahehttejuvvon olbmuid seamma olaheami elektruvnnalaš ávdnasiidda go earáin lea. Lágas lea ea.ea. okta mearradus mii heiveha stádalaš oastima.

Bearráigeahččooránat

Mánŋa riikka leat ásahan iežaset bearráigeahččooránat mii čuovvola lágaid doaibmahehttejuvvon olbmuid ektui. USA:s lea Justisdepartementtas váldoovddasvástádus, ja iešguđet departementta siskkobealde lea kantuvra mii meannuda vealaheami váidagiid.

Stuorra Británna lea aitto ásahan Disability Rights Commission, Irlánddas lea Equal Authority.

Ruotas lea Sivavulošáittardeaddji ja Dánmárkkus Center for Ligebehandling av Funksjonshemmede, mat goappešagat leat orgánat mat leat ásahuvvon beroškeahtá ii-vealahanlága vuođu.

21 Strategiiat ja gaskaoamit

Lávdegotti guorahallan doaibmahehttejuvvon olbmuid eallindilálašvuođain čájeha ahte eanas eallinsurggiin lea stuora earru politihkalaš ulbmiliid ja duohtavuođa gaskka. Vaikko mánŋga suorggis lea buorránan dilli, de ii leat doarvái, geavatlaččat, nagodan duohtan dahkat daid vuođđoprinsihpaid man ala servodat galggai huksejuvvot. Váldováttisvuohta lea ahte hárvve vuhtiiváldojuvvo dárbu ahte buohkat galget beassat oassálastit ja sis galget seamma vejolašvuođat leat dehálaš eaktun plánemis, mearridanproseassain dehe dalle go doaimma vásedin hábme. Lávdegotti loahppacealkka lea ahte lea dárbbalaš geavahišgoahtit ođđa ja eanet geatnegahtti gaskaomiid ja evttoha bajitdási strategiija mas ulbmilin lea rievdadit doaibmahehttejuvvon olbmuid sajádaga servodagas, dainna lágiin ahte bargogahtit politihkalaš kanálaid ja doaimmaid guvľui.

Lávdegoddi evttoha strategiija mii fátmasta golbma iešguđet lađđasa:

Strategiija vuosttaš lađas- doaimmaid maiguin gidde earu mihtomeriid ja duohtavuođa gaskkas

Vuosttaš lađas sisttisdoallá ovddidit vuogádaga mainna sihkkarastá ahte áššit váldojuvvot ovdan ja ahte álŋgaheapmi čuovvoluvvo ja bearráigeahččojuvvo. Evttohus mielddisbukta muhtin oasi politihkalaš doaimmaid, mat sáhttet nannet barggu giddemis earu nieguid ja duohtavuođa gaskka. Eastadit ahte stuorát oassi álbmogis ain galgá vásihit doaimmashehttejumi hehttehusaid ja gillát vealaheami, de ferte ásahit eará ja eanet geatnegahtti gaskaomiid go maid mii dáblaččat leat geavahan Norggas.

Dála láhka ii vuhtiiváldde doarvái doaibmahehttejuvvon olbmuid dárbbuid, danin evttoha lávdegoddi:

Iivealahanláhka doaibmahehttejuvvon olbmuid vástte iivealahanláhka galgá sihke njuolgut ja eahpenjuolgut gielđit vealaheamis doaibmahehttejuvvon olbmuid, ja ovttađassásašvuohta galgá leat ulbmilin. Mihtto-mearri lágain lea sihkkarastit ahte oázžu servodaga mii lea olaheamis doaibmahehttejuvvon olbmuid nugo earáide ge, ja dainna lágain unnidit sierračovdosiid dárbbu. Láhka šaddá leat dehálaš doaibman nannemis lágaid mat juo gávdnojit, erenoamážit doppe gos eará lágat leat eahpečielgasat ja váilevaččat, doaibmahehttejuvvon olbmuid vuoigatvuođaid dáfus. Láhka galgá fátmastit sihke priváhta ja almmolaš suorggi.

Lávdegoddi maiddái evttoha ahte čuovvovaš doaimmat fertejit guovddázis lága hábmemis: Láhka berre vuođđudut ahte galgá leat posiitiiva sierrameannudeami vejolašvuohta muhtin surggiin, dat berre sisttisdoallat gáibádusaid ahte galget biddjot standárdat. Lágas berre fárus gáibádus ahte buot almmolaš guorahallamat ja dieđáhusat galget guorahallat makkár váik-

kuhusat doaibmahehttejuvvon olbmuid leat ja sisttisdoallat gáibádusa ahte almmolaš ruhtajuolludemiin eaktuduvvo ahte galgá láchččet dili doaibmahehttejuvvon olbmuid váste. Láhka berre addit oktagaslašolbmuid vejolašvuođa ovddidit váidagiid go sii dovdet vealaheami, ja lága vuođul galgá maid vejolašvuohta cegget ášši. Berre ásahtit juohkašuvvan duođaštanovddasvástádusa. Láhka ferte sisttisdoallat ránggáštusmearrádusaid.

Lávdegoddi evttoha ahte farggamusat ja mañemusat jagi 2002 loahpas vuođđuduvvo láchkálávdegoddi mii guorahallá ja hábme dakkár lága.

Nannet dálá lága Lávdegotti mielas lea čielga dárbu nannet dálá lága ja fuolahit ahte geavahuvvojit dat gaskaoamit mat juo leat siste lágas: vejolašvuohta bidjat eavttuid gullevaččat dispensašuvnnaide, lobiide ja konsešuvnnaide. Lávdegoddi evttoha danin ahte departementtat gohččojuvvojit guorahallat lága, árvoštallat ferte go dan dievasmahttit ja dárkilastit. Departementtain ferte vuođđun heittotvuođat ja váilevašvuođat maid guorahallan lea almmustahtán ja erenoamážit fuolahit ahte visttit, buktagat ja bálvalusat leat olaheamis buohkaide. Lávdegoddi evttoha ahte geavaheddjiid-oassálastin, vuođđuduvvo vuoigatvuohtan lágas ja ahte láchka ferte sisttisdoallat nannoseappot ja čielgaseappot indiviidalaš vuoigatvuođaid doaibmahehttejuvvon olbmuid váste.

Doaibmahehttejuvvon olbmuid vuoigatvuođaid bearráigeahčču Hehtten dihte doaibmahehttejuvvon olbmuid vealaheami ja sihkkarastit sin erenoamáš ja obalaš vuoigatvuođaid evttoha lávdegoddi ásahtit doaibmahehttejuvvon olbmuid vuoigatvuođaid bearráigeahčču DVB. Dán bearráigeahččoorgána ásaheapmi lea riikkaidgaskasaš ovddideami mielde, mas mánga eará riikka buriid bohtosiiguin leat ásahan iešguđetlágan orgánaid. DVB váldobargu galgá leat gozihit ON standardnjuolggadusaid ja ahte lágat- ja njuolggadusat vuhtiváldojuvvojit. DVB:s galgá leat sobadan- ja áššefápmudus, ja dat galgá addit juridihkalaš rávema/bagadeami eančiláššiin main lea prinsihpalaš mearkkašupmi. DVB galgá duođaštit makkár mállet ja man ollu vealaheapmi lea ja fuolahit ahte áššit mas doaibmahehttejuvvon olbmot vealahuvvet leat áššelistus.

Lávdegoddi háliida nannoseappot bearráigeahču mas lea váldi ja deaddu. Bajitdási ovddasvástádus evttohuvo biddjot stivrii, ja beaivválaš doaimma fas fágaidgaskasaš oktiibiddjon čállingoddaí. Jođiheaddji berre virgáibidjat njealji jahká. Ovddemusat háliida lávdegoddi ahte DVB organiserejuvvo njuolgut Stuorádikka vuollái, nugo Riikarevišuvdna. Jus dat ii menestuva, de evttoha lávdegoddi ahte DVB biddjo muhtin ovttahtindepartementtaid vuollái. Ráđdehus namada DVB stivrra.

Dutkan

Lávdegoddi deattuha ahte váilu máhttu muhtin surggiin, ja ahte dutkojuvvo unnán surggiin mat leat dehálaččat doaibmahehttejuvvon olbmuid. Erenoamážit váilu dutkan mas deaddu lea biddjon birrasiidda ja mat dagahit hehttehusaid. Guorahallan čájeha ahte leat eanasmuddui leamaš ovttaoavilis makkár doaimmaid galgá álggahit dutkama dáfus, ja lávdegoddi evttoha danin ahte Girko,- oahpamus – ja dutkandepartementa addá Norgga dutkanráđđái bargun fuolahit ahte dat doaimmat čađahuvvojit. Ferte joatkit ain buorebut ovttahttojuvvon nákcabidjama, nu mot Dutkan doaibmahehttejuvvon olbmuid birra lea odne. Dutkanráđđi ferte fuolahit ahte dutkan doaibmahehttejuvvon olbmuid birra šaddá oassin buot prográmmasurggiin, ja raporteret mot dat vuhtiváldojuvvo. Fertejit ráhkaduvot deaivvadanbáikkid mat sihkkarastet ovttahttima ja ovttasbarggu dutkansuorggis ja doaimmain mat sihkkarastet oacčuhit studeanttaid. Áigeovdilis vejolašvuohta lea dakkár sullásaš ortnet go mánáiddutkan.

Lávdegoddi evttoha maiddá ahte ásaheapmi duođaštusguovddáš, mii galgá čohkket ja juohkit máhttu, ja das galgá leat bajilgovva dutkan- ja ovddidanbargguin mat leat ovdal leamaš ja maiguin leat bargame.

Doaibmahehttejuvvon olbmuid organisašuvnna

Bargu gokčat earu mihttomeriid ja duohtavuođa gaskkas eaktuda ahte čađaáigge leat ruovttoluotta dieđut dain geaidda hehttehusat čuhcet. Doaibmahehttejuvvon olbmuid organisašuvnna lea dehálaš doaibma leat goziheaddjin eiseváldiid ektui. Danin go sis lea máhttu ja eallinvásáhus, de sis maid lea gelbbolašvuohta mii dahká sin guovddáš oassálastin gávdat čovdosiid go bargá olahit dan mihttomeari ahte buohkain lea oassálastin ja ovttašasašvuođa vuoigatvuohta servodagas. Geavaheddjiid-oassálastin lea guovddáš prinsihppa doaibmahehttejuvvon olbmuid politihka hábmemis. Hálddašeapmi dohkkeha ahte organisašuvnna lea gelbbolašvuohta mii lea mávssolaš. Doarjaortnegiid bokte doaibmahehttejuvvon olbmuid organisašuvnnaide addá stáhta ruđaid maiguin nanne organisašuvnnaid barggu. Lávdegoddi evttoha sakka lasihit doaibmadoarjaga doaibmahehttejuvvon olbmuid organisašuvnnaid berošteaddjipolitihkalaš bargguide, nu ahte sis nannejuvvojit vejolašvuođat váikkuhit ja ovttasbargat eiseváldiiguin. Lávdegoddi evttoha maiddá ásahtit ortnegiid nu ahte berošteaddjiorganisašuvnnaid áirasat ožžot buhtadusa go masset bargodietnasa go oassálastet almmolaš nammaduvvon barjoavkkuin ja lávdegottiin.

Suohkanlaš ráđit ja doaibmaplána

Lávdegoddi lea bivdojuvvon árvoštallat mot doaibma

hehttejuvvon olbmuid dárbbuid buoremusat sáhtta sihkkarastit suohkanlaš plánemis, nugo mat berrejit go suohkaniin leat iežaset doaibmaplánat ja suohkanlaš ráđit doaibmahehttejuvvon olbmuid vásté.

Lávdegoddi oaiivilda ahte buot riikka suohkanat galget ásahtit geatnegahtti deaivvadanbáikkiid doaibmahehttejuvvon organisašuvnnaid áirasiid ja politihkáriid/hálddahusa gaskkas, muhto lávdegoddi lea juohkásan oainnus ahte galgá go lágas mearriduvvon ahte galget leat suohkanlaš ráđit doaibmahehttejuvvon olbmuid vásté. Lávdegoddi eanetlohku (Mannerák, Brandsnes, Brattstrøm, Grasli, Kjellevoid, Stenberg, Sæbønes ja Tøssebro) ávžžuhtit ahte suohkanat galget geatnegasat organiseret váikkuheaddjibáikkiid, muhto sii leat friddja das mot hálddit organiseret dáid báikkiid. Unnitlohku (Buvik, Pettersen, Vegheim ja Ytterland) čujuhtit dasa ahte suohkanlaš ráđit doaibmahehttejuvvon olbmuid vásté leat buorit váikkuhanbáikkid, ja sii oaiivildit ahte dušše láchkamearráduš geatnegahtta suohkaniid ásahtit dakkár báikkiid.

Strategiija nubbe lađas – golbma vuoruhuvvon vuoruhansuorggi

Eanas hehttehusat mat doaibmahehttejuvvon olbmuid deaividit leat olbmot ráhkadan, ja dat leat boađusin das go servodat ii leat plánejuvvon ja hábmejuvvon álbmoga girjaiuvuođa beroštumi dáfus. Ekonomalaš meroštallamat mat leat dahkkon lávdegoddi barggu oktavuodas čájehtit ahte lea divrras jávkadit dálá hehttehusaid. Ovdalgihtii gáibádusaid ja ođđainvesteremiid golut leat smávvat go buohtastahtta. Gáibádusat mat eai gáibiduvvo odne – dagahit liigegoluid ihttin.

Lávdegoddi oaiivilda mii leat ollen áigeerrui. Mii eat sáhte šat dohkkehtit ahte servodat hábmejuvvo čađat ođđa doaimmashehttejumi hehttehusaiguin – hehttehusat mat šaddet midjiide divrasin maŋnil jávkadit. Danin fertejit dás duohko biddjot politihkalaš láidesteamit nu ahte buot surggiid ja plánaid galgá hábmet nášuvnnaš olaheamistandárdaid ektui.

Lávdegoddi lea vuoruhan golbma vuoruhansuorggi mat leat mávssolaččat oassálastimii ja ovtadássásašvuhtii. Surggiid mihtilmasvuohčan leat stuora olmmošráhkaduvvon ja olggušteaddji hehttehusat, muhto oalle oanehis áiggis sáhtta oazžut stuora ovdáneami. Lávdegoddi evttoha ahte ráhkaduvvojat geatnegahtti doaibmaplánat lotnologaid nášuvnnaš olaheamistandárdaiguin, ekonomalaš hoahpuhemiiguin ja čadni áigemeiguin, dán golmma suorggis.

Vuoruhansuorgi 1 – Dievas fievrredanoláheapmi buohkaide

Váldomihttomearri

Kollektiivafievrrut oktan gullevaš sisstruktuvrrain (fi-

evrrut ja terminálat) galget leat oláheamis jagi 2012 rádjái.

Mihttomearri mielddisbuktá čovdosiid nu ahte buohkat sáhttet mátkkoštít almmolaš fievrreiguin jagi 2012 rádjái. Ii leat vejolaš oazžut áibbas dohkálaš fievrredanfálaldaga jagi 2012 rádjái, daningo fievrret bistet guhká ja daid lonuhit hui hárve.

Golut mat vulget kollektiivafievvredeami láchčimis leat stuorrát. Dasa lassin go investeren- ja ortnegisdollanruđat juolluduvvojat jahkásaš bušehtaid oktavuodas, de evttoha lávdegoddi ahte ráddjejuvvo sierra vuoruhan-ruhtagárri mainna láchče dálá fievrreid ja terminálaid. Dát lea seamma čoavddus go Ruotas leat válljen. Evttohuvvo ráddjet 300 milj. jahkásaččat viđa jahkái. Nášuvnnaš standárda kollektiivafievvredeami olaheapmái galgá leat vuođđun go ohcá vuoruhanruđaid, ja vuosttaš ohcanjagi šaddá leat 2004.

Vuoruhansuorgi 2 – Dievas oláheapmi visttiide ja olgogovlluide

Váldomihttomearri

Buot álbmotválljejuvvon orgánaid báikkid galget jagi 2005 rádjái leat oláheamis biras-, dádjadan- ja lihkanhehttejuvvon olbmuid, muhto álbmotválljejuvvon áirasiin lea gáibádus beassat dakkár báikkiide válgaaigodaga vuosttaš beaivvi rájes juo.

Buot vistit main leat bálvalusat olbmuid, galget jagi 2006 rádjái leat oláheamis biras-, dádjadan- ja lihkanhehttejuvvon olbmuid.

Mánáidgárddit, skuvllat ja universitehtat galget jagi 2007 rádjái oláheamis buohkaide, muhto doaibmahehttejuvvon ohppiin/studeanttain lea vuosttaš mánáidgárdde-/skuvla-/oahppobeavivi rájes gáibádus beassat oahpahusasahussii.

Vistit ja lanjat main leat bargosajit galget jagi 2008 rádjái leat oláheamis buot bargiide ja gussiide.

Lávdegoddi evttoha ahte ráddjejuvvo movttiidahttindoarjja láchčenbargguide, 150 miljovna ruvno jahkásaččat viđa jahkái.

Vuoruhansuorgi 3 – Dievas oláheapmi dieđuide ja diehtjuohkin- ja gulahallanteknologiijai

Váldomihttomearri

Seamma oláheapmi almmolaš dieđuide jagi 2005 rádjái. Mihttomearri mielddisbuktá ahte galgá sihkkarastit ahte buot almmolaš dieđuid galget sáhttit vuostáiváldit buot boargárat dainna gaskaomiin mainna háliidit.

Seamma oláheapmi teknologiijai jagi 2005 rádjái.

Mihttomearri mielddisbuktá ahte diehtjuohkin- ja gulahallanteknologiija juoga dahkkojuvvo oláheamis juo

ovddidanmuttos dehe heivehuvvo nu ahte šaddá olaheamis doaibmahehttejuvvon olbmuid.

Lávdegoddi evttoha ahte obbalaččat ráddjejuvvo 300 miljovna ruvno movttiidanruhta áigodagas 2002 rájes 2005 rádjái mii galgá dán vuoruhansuorggi doaimmaid váste.

Strategiija goalmát lađas – vuoruhuvvon doaimmat

Strategiija goalmát lađas fáttmasta vuoruhuvvon doaimmaid listtu, mii lea dehálažžan joksat bajitdási mihttomeari ahte lea ollásii oassálastin ja ovtadássasašvuohta doaibmahehttejuvvon olbmuid. Doaimmat leat dihtomielaččat válljejuvvon dan vuođu ahte galget dievasmahttit strategiija eará lađđasiid, ja dat leat heivehuvvon dasa mot lávdegoddi árvvoštallá iešguđet surggiid váilevašvuođaid. Lávdegoddi lea deattuhan ahte dat leat doaimmat mat sáhttet álggahuvvot dakka-vidde beroškeahtá strategiija eará lađđasiin.

22 Ekonomalaš čielggadeamit ja váikkusat

Lea váttis dahkat standárd ávke/golločielggadeami doaibmahehttejuvvon olbmuid váste. Lea erenoamáš váttis gávdnat rehkenastojuvvon logu ávkebealis, muhto maiddá gollobealis čájuhuvvo ahte lea váttis gávdnat čielga loguid iešguđet doaimmaide. Ige leat buot maid ehtalaš bealušteaddji dáfus sáhtá mihtidit ávke-
oktavuođas. Ekonomalaš čielggadeamit berrejit dak-
kár oktavuođas baicca soaitit leat dan birra ahte bid-
djojot gáibádusat standárddaide maid geahččala deav-
dit hálbimus vuogi mielde.

Lávdegoddi lea bivdán Møreforskning árvvoštallat ekonomalaš váikkusaid strategiija nuppi lađđasa guovtti vuoruhansurggiid evttohusain: fievrredeapmi ja vistit/olgoiras:

Fievrredeami olahandoaimmaid golut

Obbalaččat šaddá máksit sullii 6,0 milliárdda ruvno dehe sullii 550 miljovna ruvno jahkásaččat vai alm-
molaš fievrut galget olaheamis doaibmahehttejuvvon olbmuid jagi 2012 rádjái.

- Gávpotbusset/báikkálašjohtalus
- Bussebisánansajit
- Gáiddusbusse
- Guovllubusse
- NSB – Guhkesgaska
- NSB-Gaskagaska
- NSB-Oanehisgaska
- Girditoga
- Čanastatstášuvnnat
- Girdifievrredeapmi (terminálvistit)

– Fievrredeapmi

Dattetge lea stuora eahpesihkarvuohta loguid dáfus. Lassigolot dahkat gávpotbusiid olaheamis doaibmahehttejuvvon olbmuid sáhttet duohtavuođas šaddat unnibut go meroštallojuvvon, danin go lea jáhkkinis ahte dađistaga go buoret olaheami gáibádusat ásahuv-
vojit, de vuollegisláhttatbusset standárddiserejuvvojit eanet. Ruovdemáđiija dáfus sáhttet golot šaddet mihá stuorábut. NSB navdá ahte máksá sullii 500-600 mil-
jovna ruvno jahkái, jus gáibiduvvo ahte galgá ollásii olaheapmi buohkaide jagi 2012 rádjái. Molsut fearg-
gaid šaddá maid máksit oalle ollu.

Jus váldá rehkegiid maid fárrui togaid ja fearggaid ođastemiid ja lagasbussejohtalusa goluid geahpedea-
mi, de šaddet ollislaš golot go almmolaš fievrredemiid galgá dahkat olaheamis buohkaide jagi 2012 rádjái máksit sullii 26 milliárdda ruvno dehe 2,4 milliárdda ruvno jahkásaččat. Dattetge ii leat riehta ahte buot golot gullet olaheamigáibádusaide, danin go togaid ja fearggaid ankke ferte ođastit muttagis áiggi siste.

Saddá hálbbit bidjat gáibádusaid standárddaide ja fi-
evredanávdnasiida ja –sisstruktuvrii ovdagihtii, go divvut/rievdadit mañit áiggi. Dađistaga go gáibádusat ásahuvvojit, de ođđa biergasiid ja ávdnasiid vuovdit standárddiserejit buktagiid nu ahte gáibádusat mat leat vuođđun leat devdojuvvon. Diehtelasat boahá oastinhattis oaidnit liigebiergasiid ja heivehemiid gáibádusaid. Ankke šaddá dat haddegoargnun unnit go golot jus galgá divodit ja rievdadit boares ávdnasiid.

Olahandoaimmaid golut vistiid dáfus

Roavva meroštallama mielde šaddá máksit 4,6 milliárd-
da ruvno dehe sullii 700 miljovna ruvno jahkásaččat ordnet dáid mállet almmolaš vistiid nu ahte dat leat olaheamis doaibmahehttejuvvon olbmuid dihto áige-
meriide:

- Vistit main lea mearkkašupmi demokrátalaš oassá-
lastimii jagi 2005 rádjái
- Vistit main leat álbmotbálvalusat jagi 2006 rádjái
- Mánáidgárdit jagi 2010 rádjái
- Vuođđo- ja joatkkaskuvllat jagi 2010 rádjái
- Universitehtat ja allaskuvllat jagi 2010 rádjái
- Bargovistit maid Statsbygg hálddaša jagi 2008 rá-
djái

Maiddá álbmotvistiid dáfus navdojuvvo ahte geahpe-
duvvojit muhtin dárbooavddus váttisvuođat mat do-
aibmahehttejuvvon olbmuid leat, beroškeahtá biddjo-
juvvo go olaheamigáibádus vai ii. Vuosttažettiin ja ovd-
demusat lea gažaldat áiggi birra. Statsbygg dieđiha ahte eai gártta stuora liigegolot go láchče dilálaš-
vuođaid doaibmahehttejuvvon olbmuid ođđa álbmot-
visttiin. Doaimmat doaibmahehttejuvvon olbmuid ola-

heami váste dahket dalle dušše unna oasáža ollislaš huksengoluin ja sáhttet gilvalit bures ođđainvesterenprošeavtta eará poasttaiguin.

Loahppacealkkan lea ahte dahkat almmolaš fievrredeami ja visttiid/olgoirrasiid ollásii olaheamis buohkaide sáhtta šaddat hui divrras.

Čájehuvvo ahte lea hálbbit álggahit olahandoaimmaid ođđainvesteremiin go divvut/huksemiin rievdat boares ávdnasiid. Danin berre njuolggadusaid ja lágaid bokte gáibiduvvot ahte ávdnasiid galgá hábmet ovdagihtii.

Loahppacealkkan ferte leat ahte šaddá hálbbit ása-hit standárda gáibadusaid, nu ahte ferte vuhtiiváldit doaimmahehttejuvvon olbmuid dárbbuid ovdal ođđainvesteremiid. Govttolašvuodagáibáduš ahte buot kollektiivafievrredeapmi ja buot almmolaš visttit galget ollásii olaheamis oalle fargga, šaddá badjelmeari divrras. Dan ahte gáibidit olaheami doaimmahehttejuvvon olbmuid buot fievrredanfálaldagaid ja visttiid ođđainvesteremiin, gal lea baicca dohkaleabbu danin go dat sáhtta gilvalit bures ođđainvesterenprošeavtta eará poasttaiguin.